

gopāla-tāpanīyopaniṣat

uttara-tāpanīya

(1)

ekadā hi vraja-striyaḥ sakāmāḥ śarvarīm uṣitvā
sarveśvaram gopālam kṛṣṇam ūcire | uvāca tāḥ kṛṣṇaḥ |

viśveśvaraḥ : pūrva-tāpanyām gopīnāthasya dhyāna-rasana-bhajanaiḥ suniṣpaṇṇa-cittasya vāsudeva eva mokṣado nānya iti darśayitum tasya kartum akartum anyathā-kartum aiśvarya-prakhyāpikām ākhyāyikām bodha-saukaryārtham āracayati—ekadā hīti | ekadā ekasmin kāle, vraja-striyaḥ gopikāḥ sakāmāḥ śarvarīm rātrīm kṛṣṇam prati vakṣyamāṇam artham ūcire sannidhau uṣitvā | sarveśvaram iti nṛsimhādi-vyāvṛtty-artham uktam | gopālam iti baladeva-vyāvṛtty-artham | kṛṣṇam iti | kṛṣṇam prati vakṣyamāṇam artham ūcire kṛṣṇaḥ ca tāḥ prati vakṣyamāṇam artham uvāca ity arthaḥ ||1||

brahmopaniṣad-yogī : pūrva-tāpanī-prakaṭita-mantra-rāja-pañca-pada-dhyāna-rasana-viśuddhāntarasya nirviśeṣa-brahmāptir bhaved iti prakāṭayitum uttara-tāpinīm avatārayati | gopī-gaṇa-muny-ādy-ākhyāyikā tu vidyā-stuty-arthā | ākhyāyikām avatārayati—ekadā hīti | tābhir evam ukto bhagavān āha—uvāca tāḥ kṛṣṇa ity ||1a||

śrī-jīvaḥ (1); prabodhānanda (1): (P only) śrīḥ |

śāntam mano nigama-saṁyamanāya nityam
kā vā kṛtā vividha-yoga-vidhau na vārtā |
śrīmat-prabodha-pada-paṅkaja-bhāvanena
prāptam param padam aho mahimā tadiyah ||

vṛndāvana madhuvane bahulāvane ca
bhāṇḍīra-bhadra-kumude ca mahāvane ca |
govardhane ca parivardhita-citra-modam
śrīmat-prabodham aravinda-mukham smarāmi ||

śrī-gopālo jayati | (Both) pūrva-tāpanyām **tasmāt kṛṣṇa eva paro deva** ity upasamhāra-tātparyeṇa mahā-vākyena śrī-kṛṣṇasya tādrśatvam yad uktam tad evottara-tāpanyām prakārāntareṇa vivriyate | (p only) brahma-muni-saṁvāda-bhaṅgyokti-śrutyā | tathā, śrī-kṛṣṇa-bhakti-tad-bhakta-tat-sthāna-tan-mantrādīnām cotkarṣa uktaḥ | samprati atispaṣṭayanti brahma-nārāyaṇa-saṁvādābhyām anyān api kāmścana viśeṣān darśayitum vraja-sundarī-durvāsaḥ-saṁvādām avatārayati—(both) ekadā hīti |

uttara-tāpanī
sa-kāmāḥ anavacchinna-kṛṣṇa-saṅgābhilāṣāḥ | uṣṭvā śrī-kṛṣṇa-saṁnidhau rātrim anu
krīḍitvety arthaḥ | vraja-striyaḥ kṛṣṇam ūcire iti uvāca tāḥ kṛṣṇa iti yathocitam
agre'nuvartanīyam ||1||

--o)0(o--

(2)

anu kasmāi brāhmaṇāya bhakṣyaṁ dātavyaṁ bhavati |

viśveśvaraḥ (1b): sāmānyata ākhyāyikā sūcayitvā viśeṣatas tām darśayīṣyan ādau strīṇām
vacanam āha—anu kasmā iti | anu kasmāi brāhmaṇāya | kam brāhmaṇam anu lakṣikṛtya
bhakṣyaṁ dātavyaṁ bhavati yena manaḥ-sthitāḥ kālāḥ pūrṇā bhavantīti śeṣaḥ ||2a||

brahmopaniṣad-yogī (1b): sāmānyata ākhyāyikā sūcitā | viśeṣatas tām eva viśadayan ādau
strīṇām vacanam āha—amukasmā iti ||1b||

śrī-jīvaḥ (2); prabodhānandaḥ (2): tatra vraja-stīṇām vākyam āha—anu kasmā iti | anu
anantaram¹ yasmai tad-dānena sadā bhavat-saṅgāvīyogaḥ syāt | tasmai kasmā ity arthaḥ ||2||

--o)0(o--

(3)

durvāsaseti |

viśveśvaraḥ (2b): kṛṣṇa-vacanam āha—durvāsase dātavyam iti śeṣaḥ | chāndasatvāt sandhiḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (1c): kasmā ity atra durvāsasa iti chāndasaḥ | dūrvasase dūrvasīna ity
arthaḥ ||

prabodhānandaḥ (3); śrī-jīvaḥ (2b): atha śrī-kṛṣṇa-vākyam | durvāsasa iti vaktavye sandhiś
cchāndasaḥ | ayam bhāvaḥ—mayā tasmai bhakṣya-dāpanam idam upalakṣaṇam eva | kintu² sa
evāsām abhīṣṭa-siddhiṁ bodhayīṣyati | yato brahma-nārāyaṇādi-sampradāyeṇa prāpta³-
madiya-tāpanī-śruti-tattvaḥ | samprati mad-āvīrbhāva-maya-vraja-samīpa-vāsenopasaṅkrānta-
tādṛśa-sneha-leśaḥ sarvatra nirapekṣatvenāsām api pratyetyavya-kathā'sāv iti tad-
dvāraivopadeśo'bhīṣṭa iti ||

¹ P. anantaram

² Not in P.

³ P has samprati.

uttara-tāpanī

--o)0(o--

(4)

katham yāsyāmo' tīrtvā jalam yamunāyā yataḥ śreyo bhavati |

viśveśvaraḥ (3): punaḥ strīṅām vākyam katham iti | yamunāyāḥ jalam akṣobhyam atītvā katham tam munim yāsyāmaḥ | yataḥ muneḥ sakāśāt śreyo bhavati ||

brahmopaniṣad-yogī (2a): punaḥ strīṅām vākyam katham iti | katham vyaṁ yamunā-jalam agādhām tīrtvā munim yāsyāma iti ||

śrī-jīvaḥ (3); prabodhānandaḥ (4): atha tāsām vākyam katham iti | yamunāyā jalam iti yojyam | jalam iti tasyām jala-prācyrya-vivakṣayā | atīrtvati sveṣām dakṣiṇa-tīre tasyā uttara-tīre sthitir iti bodhyate | yatas tam vinā pāra-gamanam aśakyam | taraṇopāyas tu ko'pi na dṛśyate atas tam eva kathayety āha | jala-mātram tartum na śakyate | kim punar mahāvarta-taraṅgādi-bhīṣaṇā sampūrṇa-yamunā iti bhavaḥ | atra yamunām tīrtvā gamanenāsmākaṁ yataḥ śreyo'bhīṣtam bhavati tad upadiśety arthaḥ ||

--o)0(o--

(5)

kṛṣṇeti brahmacārīty uktvā mārgam vo dāsyati |

viśveśvaraḥ (4a): atha śrī-kṛṣṇa-vākyam kṛṣṇety ādi | kṛṣṇa iti nāma yaḥ sa brahmacārīti vākyam yamunā-madhye uktvā vrajantu | vaḥ yuṣmākaṁ yamunā mārgam dāsyati | kṛṣṇeti chāndasatvāt sandhiḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (2b): tāsām vākyam ākarṇya bhagavān āha—kṛṣṇeti | śrī-kṛṣṇo'skhalita-brahmacārīti sakṛd uktvā vrajata | yuṣmākaṁ yamunā mārgam dāsyati | kṛṣṇeti chāndasaḥ ||

śrī-jīvaḥ (4a), śrī-jīvaḥ (5): atha punaḥ śrī-kṛṣṇa-vākyam kṛṣṇeti brahmacārīti | śrī-kṛṣṇeti¹ brahmacārīti krameṇoktvā sthitānām ity arthaḥ | kṛṣṇeti sandhiś chāndasaḥ | dāsyati yamuneti śeṣaḥ | yad vā, kṛṣṇeti nāmā yaḥ sa brahmacārīti vākyam yamunāyām uktvā vrajata | tato vo yuṣmākaṁ mārgam yamunā dāsyatīty arthaḥ |

P only: yad vā, jalam stambhayisyati mārgam yathā bhavati jalam pṛthak kariṣyati | etac ca gopīnām sandeha-nirāseṇa abhīṣṭa-siddhy-artham vyājena praśna-bijam upanyastam | atra gopībhiḥ śrī-kṛṣṇo'pṛṣṭam nārāyaṇa-sameti śrutvā ||

¹ P. kṛṣṇo

uttara-tāpanī

--o)0(o--

(6)

yam mām smṛtvā'gādhā gādhā bhavati | yam mām smṛtvā'pūtaḥ pūto bhavati |
yam mām smṛtvā'vratī vratī bhavati | yam mām smṛtvā sakāmo niškāmo
bhavati | yam mām smṛtvā'śrotriyāḥ śrotriyo bhavati ||

viśveśvaraḥ : kṛṣṇety ukti-mātreṇa katham yamunā mārgam no dāsyati katham cānekāṅganā-
sambhoga-śīlo brahmacārī syād iti śāṅkā-vyudastaye sva-smṛti-mahimānam āha—yam mām
smṛtvā agādhā tala-sparśa-rahitāpi sarvā sarit gādhā bhavati | yam mām smṛtvā apūtaḥ pūto
bhavati | yam mām smṛtvā avratī vratī bhavati | yam mām smṛtvā sakāmo niškāmo bhavati |
yam mām smṛtvā aśrotriyāḥ śrotriyo bhavati iti | spaṣṭārtham idam ||4||

brahmopaniṣad-yogī : kṛṣṇety uktitaḥ katham yamunā mārgam dāsyati | katham anekāṅganā-
madana-lilā-śālī brahmacārī bhavitum arhatīti śāṅkām unmūlayann āha—yam mām iti | sarvā
sarit sarvāḥ saritaḥ ||2c||

jīvaḥ (4b) prabodhānandaḥ (6): kutaḥ ? tatrāha—yam mām smṛtvety ādi | yam mām smṛtvā
sthitasya janasya agādhā sva-pramāṇenātala-sparśāpi yamunā gādhā tala-sprśyā¹ bhavati |
idam api yat kiñcid eva, yato'pūto daityādir api pūto mukto bhavatyī arthaḥ | avratī vrata-
mātra-rahito'pi sarva-vrata-phalam prāpnotīty arthaḥ | sa-kāmaḥ sarva-kāma-yukto'pi
niškāmo bhavati | mad-eka-kāmanayā tat-tat-kāmānām svayam evāpagamāt | niškāmaḥ
sakāmo bhavatyīti pāthe niškāma ātmārāmaḥ so'pi sakāmo mad-didṛkṣādi-kāmo bhavati | kim
bahunā, aśrotriyāḥ² śrotrendriya-rahito'pi | upalakṣaṇam caitat | sarvendriya-vṛtti-rahito'pi | sa
ca dvididhaḥ—ātmārāmo'nabhivyaktendriya-vṛkṣādiś ca | sa so'pi tal-lilā-śravaṇa-veṇu-
vādyādi-prabhāvena śrotṛādīndriyamān bhavatyīty³ arthaḥ | yathā śrī-bhāgavate—

pariniṣṭhito 'pi nairguṇya uttama-śloka-līlayā |
gṛhīta-cetā rājarṣe ākhyānam yad adhītavān || [BhP 2.1.9] iti |

gā gopakair anuvanām nayator udāra-
veṇu-svanaiḥ kala-padais tanu-bhṛtsu sakhyaḥ |
aspandanām gati-matām pulakais tarūṇām
niryoga-pāśa-kṛta-lakṣaṇayor vicitram || [BhP 10.21.19] iti ||

¹ tala-sparśā (J)

² aśrotrī (P, Ja,b)

³ Jc śrotrendriyam; J śrotṛīndriyam labhata iti |

uttara-tāpanī
--o)0(o--

(7)

**śrutvā tad-vācam hi vai raudram smṛtvā tad-vākyena
tīrtvā tat-sauryam hi gatvāśramam puṇyatamam hi
natvā munim śreṣṭhatamam hi vai raudram ceti |**

viśveśvaraḥ (5): śrutvā tad-vācam hīti | tā gopyo hi niścitam vai smaryate tasya vācam śrutvā sāmārthya-bodhaka-vākyena protsāhitāḥ gantavyatayā raudram rudrāmśam durvāsasam smṛtvā tad-vākyena kṛṣṇo brahmacārīty evam-rūpeṇa vākyena tat sauryam hi tam agādhām api gādhābhūtam sauryam sūrya-tanayam yamunam tīrtvā gatvā āśramam puṇyatamam hi natvā munim durvāsasam kīdṛśam ? śreṣṭhatamam vai prasiddham raudram uktārtham | iti-śabdo bhojana-pūrva-paricaraṇa-samāpty-arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (3a): yam mām smṛtvā apūtaḥ pūto bhavātīti śrutvā tad-vākyam | hi niścitam vai smaryate | tās tu gopyaḥ śrī-kṛṣṇa-vākyam śrutvā sāmārthya-prakaṭana-vākyena bhītāḥ satyaḥ raudram rudrāmśam durvāsasam smṛtvā kṛṣṇo'skhalita-brahmacārīti smaraṇa-mātreṇa agādhām api gādhībhūtam sūryajatvāt sauryam yamunam tīrtvā puṇyatamam tad-āśramam gatvā śreṣṭhatamam durvāsasam raudram natvā | iti-śabdo bhojana-pūrva-caraṇa-parisamāpty-arthaḥ ||

śrī-jīvaḥ (5) prabodhānandaḥ (7): tatas tāsām tad-anurūpam ceṣṭitam āha—śrutvā tad-vācam hīti | hi niścaye, vai smaraṇe | tasya vācam śrutvā sāmārthya-bodhaka-vākyena protsāham labdhvā gantavyatayā ādau raudram rudrāmśam durvāsasam smṛtvā, tad-vākyena tena vākyena kṛṣṇo brahmacārīty evam rūpeṇa tat-sauryam hi tam agādhām api gādhībhūtam sauryam sūrya-tanayam tīrtvā, hi prasiddham, puṇyatamāśramam gatvā, raudram śreṣṭhatamam munim durvāsasam natveti yojyam | pāṭha-viparyaye'sau vāstī¹ | evam uttaratra ca | itīti anyad api tad-ārādhanam kṛtvety arthaḥ ||

--o)0(o--

(8)

**dattvāsmāi brāhmaṇāya kṣīra-mayam ghrta-mayam iṣṭatamam ha vai
miṣṭatamam | tuṣṭaḥ sa tv ābhuktvā hitvāśiṣam prayujyānvājñam tv adāt |**

viśveśvaraḥ (6): dattvā asmai brāhmaṇāya durvāsase kṣīra-mayam pāyasannam iṣṭatamam hi vai hitatamam svādutamam hi vai prasiddham idṛśannam dattvā ārādhayāmāsur iti śeṣaḥ ||

¹ pāṭhas tu viparyayaivāstī (J)

uttara-tāpanī

brahmopaniṣad-yogī (3b): asmai brāhmaṇāya kṣīramayam ity ādi-viśeṣaṇa-viśiṣṭam annam dattvā ārādhayāmāsuḥ ity arthaḥ | so'yam muniḥ ābhiḥ dattam annam bhuktvā sva-bhuktāvaśeṣam ucchiṣṭha-bhāgbhyo dattvā tāsām āśiṣam kṛtvātha gamanānujñām adāt dattvān ity arthaḥ ||

śrī-jīvaḥ (6-7a) prabodhānandaḥ (8-9): tathāsmāi brāhmaṇāya kṣīramayādy-annam dattvā tūṣṇīm sthitā iti śeṣaḥ | sa tu ābhuktvā ā sāmastyenopabhujya | [P only] śrī-kṛṣṇa-preyasya etā mama mahā-bhāgyenaiva sva-hasta-randhita-vividhānnaṁ mahyam ānītam iti vicāreṇa | tādr̥śo'sau tāḥ pratituṣṭaḥ hitvā [ubhayau] pātra-līnam¹ tad-ucchiṣṭam parityajya āśiṣam prayojya tābhyo vistīrya anvājñām¹⁰ gṛham gantum² anujñām adāt | paramādarādīnā na kiñcid uktavān ity arthaḥ | [P only] yad vā, tuṣṭaḥ san bhūṅktvā tatrāpi ahitvā, na kiñcid api tyaktvā | [ubhayau] ābhūṅktveti ktvā lyab-abhāvaś chāndasaḥ ||8||

--o)0(o--

(9)

katham yāsyāmo'tīrtvā sauryām |

viśveśvaraḥ (7b): sa tu āsām snehena muktṛvā ucchiṣṭam annam ca hitvā tyaktvā ucchiṣṭa-bhāgibhyo dattvā āśiṣam prayojya dattvā anu paścāt ājñām yamunānujñām adāt | tāḥ ūcuḥ katham yāsyāmo'tīrtvā sauryām ||

brahmopaniṣad-yogī (4a): tenaivam ājñaptāḥ tam prati tā ūcuḥ kim iti | katham iti |

śrī-jīvaḥ (7b) prabodhānandaḥ (10): atha tā ūcur iti jñeyam | tāsām vacanam evāha—katham yāsyāmo'tīrtvā sauryām iti ||

--o)0(o--

(10)

sa hovāca muniḥ | dūrvāśīnam mām smṛtvā vo dāsyatīti mārgam |

viśveśvaraḥ (8): sa hovāca muniḥ mām dūrvāśīnam dūrvāā-bhojinam dūrvaiva āsanam asyāsti tam nirāhāram vā smṛtvā vaḥ yuṣmākaṁ yamunā mārgam dāsyati ||

¹ patrāvaliṣṭham (J)

² J adds *dūrve* before *dūre*.

uttara-tāpanī

brahmopaniṣad-yogī (4b): tāsām vācam ākarṇya sa hovāca muniḥ | kim iti | dūrvāśinaṁ
nirāhāraṁ vā smarata | tato yuṣmākaṁ yamunā mārgaṁ dāsyati ||

śrī-jīvaḥ (8), prabodhānandaḥ (11): sa hovāceti | sa durvāsā | ha sphuṭam uvāca | yathā
dūrvāśinaṁ dūrvā-bhojinaṁ dūre¹ aśanam asyāstīti vā dūrvāśinaṁ nirāhāraṁ mām smṛtvā
sthitānām vo yuṣmākaṁ dāsyatīti mārgaṁ dāsyati² viparyayeṇa yojyam ||

--o)0(o--

(11)

**tāsām madhye hi śreṣṭhā gāndharvī hy uvāca—
taṁ ha vai tābhir evaṁ vicārya |**

viśveśvaraḥ (9): tāsām madhye hi śreṣṭhā gāndharvī kācit taṁ hi vai durvāsasam evam
uvāca—kim kṛtvā tābhir anyābhiḥ strībhiḥ samam vicārya ||

brahmopaniṣad-yogī (5): tāsām madhye hi śreṣṭhā gāndharvī kācit taṁ hi vai munim evam
uvāca | anyāḥ striyas tu tūṣṇīm āsuḥ | evaṁ vicārya ||

śrī-jīvaḥ (9); prabodhānandaḥ (13): tāsām madhye śreṣṭhā gāndharvī nāma kācit | taṁ
munim ha sphuṭam iti vakṣyamāṇam uvāca | gāndharvā hy uvāceti hi-śabdantaṣṭhāvantaḥ
kvacit paṭhaḥ | kim kṛtvā ? tābhir anyābhiḥ sva-sakhībhiḥ³ samam evaṁ vicārya ||

--o)0(o--

(12)

katham kṛṣṇo brahmacārī | katham durvāśano muniḥ ||

viśveśvaraḥ (10): kim uvācety āha—katham kṛṣṇo brahmacārī katham ca munir dūrvāśinaḥ
evaṁ uvāceti sambandhaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (5b): katham iti | bhūta-bhautikāntaryāmy-ātmano vikriyatvāt kṛṣṇa
brahmacārīty ādi katham yujyate ||

śrī-jīvaḥ (10); prabodhānandaḥ (14): kim tad vicāryovāca ? tatrāha—katham kṛṣṇo
brahmacārī ? katham vā munir ayaṁ dūrvāśanaḥ ? iti | tatra munim durvāśinaṁ mām

¹ J.

² P. has only dāsyati mārgam.

³ P. only.

uttara-tāpanī

smṛtveti | du-kāraṁ hrasvāntaṁ sa-kāraṁ ca dantyādi paṭhitvā kecid evaṁ vyācakṣate |
durvāsinaṁ durvāsasam ātmārāmam ity arthaḥ | etad ūrdhvaṁ ca katham durvāsino munir iti
[J only] teṣāṁ pāthas ca [both] tathā vyākhyānaṁ ca yuktaṁ | ubhayatrāpi a-kārānta eva hi
durvāsina-śabdaḥ | durvāsaso munitva-vyāghātaś ca | sa-toṣa-bahu-bhojanāt kṛṣṇasyāsmat-
sambandhena brahmacāritva-¹⁴vyāhṛtivad itivad¹ iti bhāvaḥ ||

--o)0(o—

(13)

tām hi mukhyām vidhāya pūrvam anu kṛtvā tūṣṇīm āsuḥ ||

viśveśvaraḥ (11): anyās tu kim cakrur ity āśaṅkyāha tām hīti | tām gāndharvīm mukhyām
vidhāya mukhya-vyāpārayatnīm kṛtvā anu paścāt pūrvam kṛtvā agresarīm vidhāya anyāḥ
striyaḥ tūṣṇīm āsuḥ anuraktavatyāḥ tasthuḥ ||

brahmopaniṣad-yogī : pūrvā-vākyayor vyākhyā draṣṭavyā |

śrī-jīvaḥ (11) : anyāḥ katham āsan ? tatrāha—tām hīti ||

prabodhānandaḥ (15): anyās ca kim cakruḥ ? ity āśaṅkyāha—tām hīti tām gāndharvīm
mukhyatamām vidhāya | mukhyām kṛtvānu paścāt pūrvam kṛtvā agreśvarīm vidhāya tūṣṇīm
āsuḥ ||

--o)0(o--

(14)

**śabdavān ākāśaḥ | śabdākāśābhyām bhinnāḥ |
tasminn ākāśas tiṣṭhati | ākāśe tiṣṭhati | sa hy ākāśas tam na veda |
sa hy ātmāham katham bhoktā bhavāmi ||**

**sparśavān vāyuḥ | sparśa-vāyubhyām bhinnāḥ | tasmin vāyau tiṣṭhati |
vāyur na na veda tam hi sa hy ātmāham katham bhoktā bhavāmi |**

**rūpavad idam hi tejaḥ | rūpāgnibhyām bhinnāḥ | tasminn agnis tiṣṭhati |
agnir na na veda tam hi sa hy ātmāham katham bhoktā bhavāmi |**

¹ J. vyāhativad

uttara-tāpanī

rasavatya āpaḥ | rasābbhyo bhinnāḥ | tasminn āpas tiṣṭhanti | apsu tiṣṭhāti |
āpas tam na viduḥ | sa hy ātmāham katham bhoktā bhavāmi |

gandhavatīyam bhūmiḥ | gandha-bhūmibhyām bhinnāḥ |
tasmin bhūmis tiṣṭhanti | bhūmau tiṣṭhāti | bhūmis tam na veda |
sa hy ātmāham katham bhoktā bhavāmi |

viśveśvaraḥ (12-13): bhūta-bhautikādy-antaryāmiṇa ātmano'kriyatvāt sarvam idaṁ kṛṣṇo
brahmacārītyādikaṁ yujyata eva ity abhipretya bhagavān munir āha śabdavān iti | śabda-
guṇa-yukta ākāśo vartate | tad-ubhaya-bhinno vilakṣaṇaḥ pratyag-ātmā tasmin śabdavaty
ākāśe tiṣṭhanti | sa hīti | śabdavān apy ākāśas tam antaryāminam na veda | mayy asau tiṣṭhatīti |
sa hy ātmeti sa hi sākṣibhūta ātmā aham katham bhoktā bhavāmi | evaṁ vāyu-tejo-jala-
bhūmi-paryāyā vyākhyeyāḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (6): evaṁ āśānkām pariharan munir āha śabdavān iti | śabda-guṇa-
yukto'yam ākāśo vartate | tad-ubhaya-bhinno vilakṣaṇaḥ pratyag-ātmā | tasmin pratīci
sarvāropāpavādādhāre ākāśas tiṣṭhanti | antaryāmy-ātmanāyam pratyag ākāśe tiṣṭhanti | sa hīti |
śabdavān ā kāśas svādhāram pratyāñcam svāntaryāminam vā jātu na veda | mayā praticā
sākaṁ paramātmaiva tiṣṭhanti | sa hy pratyag-abhinna-paramātmāham katham bhoktā bhavāmi
| evaṁ vāyvādayo vyākhyeyāḥ |

śrī-jīvaḥ (12-13): atha sa hovāceti jñeyam | tad-vacanam evāha śabdavān iti | tatra jīva-
bhūtasyātmana ity etad abhokṛtvam sthāpayati | śabda-guṇa-yukta ākāśo nāma vartate | tad-
ubhaya-bhinno vilakṣaṇaḥ tasmin dehasthe śabdavaty ākāśe tiṣṭhanti | yatra ya iti śeṣaḥ | sa hy
ādhāra ākāśas tam ādheyam na veda | sa tato' pi vilakṣaṇas tad avedya ātmāham katham
bhoktā bhavāmīti svasya tad-anāveśena śrotrendriya-bhoga niṣidhyaḥi | (13) evaṁ sparśavān
ityādiṣu vyākhyeyāḥ |

prabodhānandaḥ (16-17): bhūta-bhautikādy-antaryāmiṇo'kriyatvāt kṛṣṇo
brahmacārītyādikaṁ yujyata ity abhipretya munir āha tatra jīva-bhūtasyātmanas tāvad
abhokṛtvam sthāpayati | śabda-guṇa-yukta ākāśo nāma vartate | tad-ubhaya-bhinno
vilakṣaṇas tasmin dehasthe śabdavaty ākāśe tiṣṭhanti | sa hīti | śabdavān apy ākāśas tam
antaryāminam na veda | mayy asau tiṣṭhatīti | sa hi sākṣibhūta ātmā aham samatto'pi
vilakṣaṇam svādanena ātmā aham katham bhoktā bhavāmīti svasyāpi tad-anāveśena
śrotrendriya-bhogo niṣiddhaḥ kṛtaḥ |

sparśavān ity ādiṣu vāyv-ādayo vyākhyeyāḥ | ayam bhāvaḥ | bhogyāḥ śabdādayaḥ |
bhogo'dhiṣṭhānam | ādhāra-mātram śārīram | karaṇam śrotrādiḥ | bhogaḥ sākṣātkārah | sa
cānubhava-rūpaḥ | anubhavaś ca sva-prakāśātmanaḥ | na ca kartṛtvam vātmanaḥ sambhavati,
kintu svānubhavana viṣayī-karaṇa-mātram | na cānubhava-viṣayatā ja.dasya sambhavati,
sambandhābhāvāt | sarva-jñānādhyāsād evātmano nāsti bhokṛtvam iti |

uttara-tāpanī

--o)0(o--

(16)

idaṁ hi manas teṣv evedaṁ manute | tān idaṁ hi gr̥hṇāti |

viśveśvaraḥ (14-15): katham tarhi te bhoktāham śabdāṁ śṛṇomītyādi-pratyaya ity āśaṅkya manasa eva tathā pratītir ity āha **idaṁ hi mana** iti | **teṣu** ākāśādiṣu bhūteṣu vartamānam **idaṁ** hi prasiddham mana evaṁ hi ahaṁ bhoktā ity eva **manute** cit-sannidhānāt | atra hetum āha **tān** iti | **hi** yasmāt **tān** śabdādīn **idaṁ** mana eva tat-tad-indriyādhiṣṭhāṭṭṛ-bhūtaṁ **gr̥hṇāti** |

brahmopaniṣad-yogī (11): kim bhoktāham iti manuta ity ata āha **idaṁ** iti | ākāśādi-pañca-bhūta-bhautikeṣu vartamānam **idaṁ mana** eva **hi** bhoktāham iti **manute** | manaso jaḍatve'pi cetana-sannidhānān mananādi-śaktiḥ | yasmād yad idaṁ mana eva tat-tad-indriyāviṣṭam sat pūrvam śabdādīni **gr̥hṇāti** |

śrī-jīvaḥ (14-15); prabodhānandaḥ (18): katham tarhi te bhoktāham śabdāṁ śṛṇomītyādi-pratyaya ity āśaṅkya manasa eva tathā pratītir ity āha **idaṁ hi mana** iti | **teṣu** śrotrādiṣv indriyādiṣv adhiṣṭhitam sat evaṁ śrotrādy-anusāreṇaiva **manute**, tat-tad-ātmyāpannatvāc chabdādīn anubhavati | tasmāt **tān** ākāśādīn **idaṁ** mana eva kartṛ **gr̥hṇāti** |

--o)0(o--

(16)

**yatra sarvam ātmaivābhūt tatra vā kutra manute, kva vā gacchatīti
sa hy ātmāham katham bhoktā bhavāmi |**

viśveśvaraḥ (16): evaṁ tarhi tavāpy asti | lokavad antaḥkaraṇāvachchinnatvād ahaṁ bhoktety-adhyāsaḥ syād ity āśaṅkya svasminn adhyāsa-nivṛtṭim darśayati **yatra sarvam** iti | **yatra** ātma-jñāna-daśāyām viduṣaḥ sarvam kārya-kāraṇa-jātam adhiṣṭhāna-tattva-jñānād ātmaivābhūt rajatam iva śuktiḥ | **tatra** cātma-jñāna-daśāyām **kutra** dharmaṇi kena karaṇena ko mantā **manute** evaṁ jñānendriyāntara-paryāyā apy adhyāhartavyāḥ | **kva vā** diśi kena karaṇena ko vā **gacchati** evaṁ vāgādi-paryāyā adhyāhartavyāḥ | karaṇādīnām apy ātma-bhūtatvāj jñāninaḥ sarvādhyāsa-nivṛtṭer nabhokṛtvādy-adhyāsa iti bhāvaḥ | **sa hīti** | saḥ kārya-karaṇa-sākṣī nivṛtṭābhimānaḥ **ātmā katham bhoktā bhavāmi** |

brahmopaniṣad-yogī (11b): tavāntaḥkaraṇāvachchinnatayā bhoktāham ity adhyāsaḥ syād ity ata āha **yatra** iti | **yatra** yasmin brahmaṇi kārya-kāraṇa-kalanāsambhavād evaṁ viduṣaḥ **sarvam ātmaivābhūt**, **tatra** niṣpratiyogika-brahma-mātre taj-jñāna-daśāyām vā **yatra kutra vā**

uttara-tāpanī

dharmaṇi kena karaṇena dharmaṇaṃ mantāraṃ **manute** | **kva vā** api kena karaṇena ko vā **gacchati** | evaṃ vāgādi-paryāyā apy ūhyāḥ | niṣpratiyogika-brahma-mātrāvagater adhyāropāpavādāpahnava-pūrvakatvāt jñānino bhokṛtvādhyāsaḥ kuta iti bhāvaḥ |

śrī-jīvaḥ (16) prabodhānandaḥ (19): evaṃ tarhi tavāpy anya-lokavad-antaḥ-karaṇāvacchinnatvād ahaṃ bhoktety-adhyāsaḥ syād ity āśankya svasminn adhyāsa-nivṛttim darśayati **yatra sarvam** iti | **yatrātma-jñāna-daśāyām** viduṣaḥ **sarvaṃ** kārya-kāraṇa-jātam adhiṣṭhāna-tattva-jñānād ātmaivābhūt, rajatam iva śuktiḥ | **tatra vā** tad-daśāyām vā **kutra** dharmaṇi kena karaṇena ko mantā **manute**, evaṃ jñānendriyāntara¹-paryāyā apy āhartavyāḥ | **kva vā** diśi kena karaṇena ko vā **gacchatīty** evaṃ tu vāg-ādi²-karmendriya-paryāyā apy āhartavyāḥ |

[J only] tato jñānāvasthatvān mama nāsty eva śarīra-sambandhena bhokṛtvam |

[P only] karaṇādīnām apy ātma-bhūtatvāj jñāninaḥ sarvādhyāsa-nivṛtter nabhokṛtvādy-adhyāsa iti bhāvaḥ | **sa hīti** | sa kārya-karaṇa-sākṣi ātmaiva |

[Both] tathāpi niravaśeṣaṃ sānandaṃ ca yad idaṃ mama bhokṛtvam tat śrī-bhagavat-priyatama-yuṣmat-sambandhenaiva |

[J only] **harer guṇākṣipta-matir bhagavān bādarāyaṇiḥ |**
adhyagān mahad ākhyānaṃ
nityaṃ viṣṇu-jana-priyaḥ || [BhP 1.7.11] itivād iti bhāvaḥ |

--o)0(o--

(17)

ayaṃ hi kṛṣṇo yo vo hi preṣṭhaḥ śarīra-dvaya-kāraṇaṃ bhavati |

viśveśvaraḥ (17): astu tava jñānitvād abhokṛtvam kṛṣṇo'pi kim tathaitvety āśankya tasya tu sarvādhiṣṭhāna-bhūtatvān na bhokṛtvam ity āha **ayaṃ hīti** | **yo vaḥ preṣṭho'yaṃ kṛṣṇo hi** yasmāt śarīra-dvayasya kāraṇaṃ tato na bhavatīti śeṣaḥ |

brahmopaniṣad-yogī (12): astu tava brahma-jñānitvād abhokṛtvam kim kṛṣṇo'pi tathety ata āha **ayaṃ hīti** | **kṛṣṇasya** sarva-premāspadatvena vyaṣṭi-samaṣṭi-śarīra-dvaya-kāraṇataya ceśvaratvāt ayaṃ api na bhoktety arthaḥ |

¹ P. jñānendriya

² vāg-ādi in J. only.

uttara-tāpanī

śrī-jīvaḥ (17); prabodhānandaḥ (20): śrī-kṛṣṇasya tu sarva-kāraṇatvena sarvātirikta-śaktitvād eva na tāvat kārya-śakti-parābhūtatety āha **ayam hi kṛṣṇa** iti | atra kṛṣṇa-śabdasyānyārthatā-parihārārtham ayam iti | yo vo hi preṣṭha iti coktam | śarīra-dvaya-kāraṇatvaṁ copalakṣaṇam sarvasya kāryasya, etad apy āpāta-bodhārtham¹ | sarveṣāṁ nijāvīrbhāvādīnām api kāraṇatvāt² ||

--o)0(o--

(18)

**dvā suparṇau bhavato brahmaṇo'ṁśabhūtastathetaro bhoktā bhavati |
anyo hi sāksī bhavatīti | vṛkṣa-dharme tau tiṣṭhataḥ |
ato bhoktrabhoktārau | pūrvo hi bhoktā bhavati
tathetaro'abhoktā kṛṣṇo bhavatīti |**

viśveśvaraḥ (18-20): evam adhiṣṭhānatvād abhokṛtvam ity uktam | athāntaryāmitvād api tad āha **dvau suparṇāv** iti | **brahmaṇas** cinmātrāt dvau suparṇa iva saha-carau jīveśvarau **bhavato** vartete | tathābhūtayos tayor madhye **itaraḥ aṁśabhūto** jīvo **bhoktā bhavati** | **hi** niścitam | **anya** īśvaraḥ **sāksī** kevalam īkṣitaiva **bhavatīty** arthaḥ | (19) tayor suparṇatvaṁ kuta ity āśaṅkyā vṛkṣe vartamānatvād ity āha **vṛkṣa-dharme** tāv iti | vṛkṣasya dharmo vraścānākhyo yasya tasmin vināśini saṁsārākhye aśvatthe **tiṣṭhataḥ** | **ata** iti | **ata** īśvarānīśvaratvāt tau **bhoktābhoktārāv** iti | (20) etad vivinakti | **pūrvo hi bhoktā bhavati** tathā **itaraḥ kṛṣṇa** īśvara iti kāraṇād **abhoktā bhavati** |

brahmopaniṣad-yogī (13): kṛṣṇasya sarvādhiṣṭhānatvenābhokṛtvam uktam | idānīm antaryāmitayāpy abhokṛtvam syād ity āha tad āha **dveti** | **brahmaṇas** cinmātrāt dvau suparṇāv iva saha-carau jīveśvarau **bhavataḥ** | tan-madhye **itaraḥ ahaṁ-sambhūto** jīvo **bhoktā bhavati** | **anyas** tu īśvaraḥ **sāksī** abhoktā bhavati | iti śabdo mantra-samāpty-arthaḥ | tayor suparṇatvaṁ kuta ity atra vraścānātmako hi **vṛkṣa-dharmaḥ** tatra saṁsāre dvau **tiṣṭhataḥ** | tayor anīśvareśvaratvāt bhokṛtvābhokṛtve syātām | tatra pūrvasya bhokṛtvam aparasya abhokṛtvam iti siddham |

śrī-jīvaḥ (18); prabodhānandaḥ (21-24): tatra³ samaṣṭi-vyaṣṭi-rūpayor śarīrayor madhye vyaṣṭi-vicāre'pi⁴ samāna-sthayor⁵ api mad-vidha-jīva-tadvidha-tad-antaryāminor mahad antaram ity āha **dvāv** iti | **dvāv** iti saha-carāv ity arthaḥ | **suparṇāv** iti cetanāv ity arthaḥ |

¹ P. ātmanaiva bodhyam.

² P. kāraṇāt

³ J only.

⁴ P. vicāro'pi

⁵ P. samānayor

uttara-tāpanī

²²**bhavata** ity-āditayā tathaiva vartete |¹ tatra tayor ubhayor madhye **brahmaṇaḥ** samaṣṭi-jīvāntaryāmino maṇḍala-sthānīyasya **aṁśa-bhūto** raśmi-paramāṇu-sthānīya **itaro** jīvo **bhoktā bhavati** | dehe bhokṛtvam avidyayātmani manyate | **anyaḥ** sāksāt tad-aṁśī tv īśvaraḥ **sāksī** kevalam īkṣitaiva **bhavatīty** arthaḥ | **iti-śabdo** mantra-samāpty-arthaḥ | tathā tathātvaṁ ca brahmaṇaḥ śrutes tu śabda-mūlatvād iti nyāyenācintya-śakti-mayatvāt | avidyā-kalpitatvād ity eke | tat tu na sambhavatīti | brahmaṇi tadāśrayatva-viṣayatvayor dvayor apy asambhavāt | ity astu tāvad iyam mahatī vārtā |

śrī-kṛṣṇābhedenaiḥ tad-antaryāmiṇas tādṛśatvam iti vaktuṁ punas tad evānuvadati **vṛkṣa-dharma** iti | vṛkṣasya dharmo vṛcānākhyo dharmo yasmin tasmin **vṛkṣa-dharme** vyaṣṭau samaṣṭau vā śarīre **tiṣṭhataḥ** |

ata iti | yadyapi vṛkṣa-dharme tiṣṭhataḥ tathāpy **ataḥ** pūrvoktād īśvaratvābhāveśvara-sad-bhāva-hetor eva tau **bhoktābhoktārau** bhavataḥ |

tad eva vyanakti² | **pūrvo bhoktā bhavati** | tatheti tu śabdārthe | itara īśvaraḥ punar **abhoktā bhavati** | nanu bhavatu tāvad īśvarasyābhokṛtvam kṛṣṇasya kim āyātam | tatrāha **kṛṣṇa** iti | kṛṣṇa eva²⁴ tatrāṁśena tad-rūpeṇa vartamāna³ ity arthaḥ | [viṣṭabhyāham idam kṛtsnam ekāṁśena sthito jagad](#) [gītā 10.42] iti tad-ukteḥ |

--o)0(o--

(19)

**yatra vidyāvidye na vidāmo vidyāvidyābhyām bhinnāḥ |
vidyāmāyo hi yaḥ sa katham viṣayī bhavatīti |**

viśveśvaraḥ (21): īśvarasyābhokṛtve avidyā-rahitatvaṁ hetum āha | **yatra** īśvare **vidyāvidyābhyām bhinnno** ghaṭādivat viṣayaḥ na bhavatīty arthaḥ | vidyā-viṣayatvābhāve hetum āha **vidyāmāyo hīti** | vidyā nāma brahmākārā antaḥkaraṇa-vṛttiḥ tanmayaḥ tat-prakāśakaḥ hi yaḥ **sa katham viṣayī bhavati** | na hi ghaṭādi-prakāśaka āloko ghaṭādi-viṣayaḥ |

brahmopaniṣad-yogī (14): tayor bhoktābhokṛtvam hetum āha yatreti | **yatra** īśvare **vidyāvidyābhyām bhinne** vidyāvidye na vidāmaḥ | tatra hetur **vidyāmāya** iti | vidyā nāma brahmātiriktaṁ na kiñcid astīti brahma-mātra-vṛttiḥ | tat-prakāśakatvāt na tad-viṣayo **bhavati** | na hi ghaṭādy-avabhāsakaḥ savitā bhavati tathety arthaḥ āloko ghaṭādi-viṣayaḥ |

¹ P. only.

² P. vivinakti.

³ P. tatrāṁśe tāvad-rūpeṇa vartata

uttara-tāpanī

śrī-jīvaḥ (21): prabodhānandaḥ (25): śrī-kṛṣṇe tu tato'py atīsayam āha yatreti | vidyāvidye māyā-vṛtti-rūpe |

vidyāvidye mama tanū viddhy uddhava śarīriṇām |
badda-mokṣa-karī ādye māyayā me vinirmite || [BhP 11.11.3]

ity ekādaśe tad-vacanāt | te yatra yasya samīpe'pi | na vidāmo na manyāmahe | tad-
anśasyāntaryāmina eva tad-adhiṣṭhātṛtvāt | yasyāyutāyutāmśāmśe viśva-śaktir iyam sthitā
[ViP 1.9.52] iti viṣṇu-purāṇāt | tad evam āha vidyāvidyābhyām bhinnāḥ pṛthag-bhūya sthita
ity arthaḥ |

tvam ādyaḥ puruṣaḥ sāksād īsvaraḥ prakṛteḥ paraḥ |
māyām vyudasya cic-chaktyā kaivalye sthita ātmani || [BhP 1.7.23]

iti prathame śrīmad-arjuna-vākyāt | tathaiva hetum āha vidyāmayaḥ | vidyā tatra mahāvidyā
cicchaktis tat-prācūryavān | tataś ca sa katham viṣayī bhavatīti |

--o)0(o--

(20)

yo ha vai kāmēna kāmān kāmāyate sa kāmī bhavati |
yo ha vai tv akāmēna kāmān kāmāyate so'kāmī bhavati |

viśveśvaraḥ (22): evam avidyā-rahitatvād abhokṛtvam uktam athākāmatvād apy abhokṛtvam
āha yo heti | yaḥ ha vai kila kāmēna icchayā kāmān viṣayān kāmāyate saḥ kāmī kāmuko
bhavati | yo ha vai kṛṣṇaḥ tu akāmēna anicchayā kāmān svīkaroti sa tu akāmī loke prasiddho
bhavati |

brahmopaniṣad-yogī (15): evam vidyāvidyā-rahitatvād abhokṛtvam uktam | akāmatvād apy
abhokṛtvam āha yo hīti | yaḥ kāmāyā-kāmī-jīveśvara-vilakṣaṇatayā svātirikta-śa.d-bhāva-
vikārāspada-śarīropalakṣitāvidyā-pada-tatkārya-jātāsambhava-niṣpratiyogika-brahma-
mātratayā cāvaśiṣyate sa vo yuṣmākaṁ sarveṣāṁ svāmī bhavati |

śrī-jīvaḥ (22); prabodhānandaḥ (26): nanv asya asmāsu viṣayitvam evānubhūyate tatrāha yo
heti | kāmēna bhogābhilāṣeṇa kāmān viṣayān kāmī viṣayī akāmēna kevalenā¹nukūlya-mayena
premnā | tatrāitad uktam bhavati ātmārāmo'py arīramad [BhP 10.29.42] iti, prāmṛjat karuṇaḥ
premnā śantamenāṅga pāṇinā [BhP 10.33.21] ity ādeḥ śrī-śuka-vākyāt | nāham tu sakhyo
bhajato'pi jantūn bhajāmy amiśām anuvṛtti-vṛttaye [BhP 10.32.20] iti,

¹ J only.

uttara-tāpanī

yat tv ahaṁ bhavatīnām vai dūre varte priyo dṛśām |
manasaḥ sannikarṣārthaṁ mad-anudhyāna-kāmyayā || [BhP 10.47.34]

ity ādeś ca tad-vacanād akāmenaiva yuṣmat-kāmanāt tasyāviṣayitvam eva prema-lakṣaṇaḥ
so'yaṁ ca guṇaḥ sarvāśraye parama-bhajanīyatvena sammate tasminn avaśyaṁ mantavyaḥ |
yuṣmākaṁ ca tasmims tādṛśatvam eva dṛśyate |

yat te sujāta-caraṇāmburuhaṁ staneṣu
bhītāḥ śanaih priya dadhīmahi karkaśeṣu |
tenātavīm atasi tad vyathate na kiṁ svit
kūrpādibhir bhramati dhīr bhavad-āyusām vaḥ || [BhP 10.31.19]

iti **bhāgavata**-vacanāt | tato bhavatyo'pi na kāmīnya iti viśaya-sādhārāṇyaṁ na vahanti | ata
ubhayeṣāṁ sambandhaḥ so'yaṁ mumukṣu-mukta-bhaktānām api sukha-prada iti [J only]
śrīmad-uddhavo'pi vakṣyati vāñchanti yad bhava-bhiyo munayo vyaṁ ca [BhP 10.47.58],
nāyaṁ śriyo'ṅga u nitānta-rateḥ prasādaḥ [BhP 10.47.60] iti ca [Both] tasmāt tasmīn yuṣmāsu
ca vyaṁ vilakṣaṇatvam eva lakṣayāmaha iti ||

--o)0(o--

(21)

janma-jarābhyāṁ bhinnaḥ sthāṇur ayam acchedyo'yaṁ yo'sau
saurye tiṣṭhati yo'sau goṣu tiṣṭhati yo'sau gāḥ pālayati | yo'sau
gopeṣu tiṣṭhati | yo'sau sarveṣu vedeṣu tiṣṭhati | yo'sau sarva-
vedair gīyate | yo'sau sarveṣu bhūteṣv āviśya bhūtāni vidadhāti sa
vo hi svāmī bhavati |

viśveśvaraḥ (23): evam akāmitvād abhokṛtvam uktam | atha ṣaḍ-ūrmibhāva-vikāra-śūnyatvāt
kṛṣṇa-śabdārthatvād api tad āha janmeti | janma-jarābhyāṁ bhinnaḥ rahitaḥ ity anena īṣaḍ-
ūrmi-rahitatvaṁ janmākhyā-prathama-vikāra-rahitatvaṁ ca | sthāṇuḥ sarvadā sthiraḥ ity
anena kiñcit kālāstitva-vipariṇāmābhyāṁ śūnyatvaṁ vināśa-śūnyatvaṁ coktaṁ bhavati |
acchedyo'yaṁ iti apakṣaya-śūnyatvam uktam veditavyam | kṛṣṇa-sattāyām iti dhātu-balād ayam
kṛṣṇa-śabdārtha ity anena sthāṇu-śabdena sūcitam | atha govinda-śabdārtha-rūpatvād apy
abhokṛtvam āha yo'sau saurye tiṣṭhati iti | yo'sau go-śabdārtha-bhūte sūrya-maṇḍale vidyate
tiṣṭhati sa govindaḥ | sa evādhunā kāma-dhenv-anugrahārthaṁ dhenuṣu vidyate tiṣṭhatīti
govinda-śabdārtham āha yo'sau goṣu tiṣṭhatīti | lakṣaṇayā go-śabdena gopāḥ te ca gā
indriyāṇi pālayatīti vyutpattiyā gopeṣu vidyate tiṣṭhatīti | govinda-śabdārtham āha yo'sau
gopeṣv iti | sa eva goṣu vedeṣu vidyate iti | govinda-śabdārtham āha yo'sau sarveṣu vedeṣv iti
| gobhir vedair gīyate it govinda-śabdārtham āha yo'sau sarvair iti | goṣu vināśaṁ gacchatsv
sthāvara-jaṅgameṣv āviṣṭaḥ san bhūtāni vidadhāti iti govinda iti govinda-śabdārtham āha

uttara-tāpanī

yo'sau sarveṣv iti | ya īdrśaḥ kṛṣṇo govindaḥ sarva-svāmī tato'sau katham bhoktā ity
āśayenāha sa vo hīti | sa kṛṣṇo govindo yat vaḥ svāmī tasmāt abhoktety arthaḥ |

brahmopaniṣad-yogī see previous.

śrī-jīvaḥ (23); prabodhānandaḥ (27): lakṣmī-nārāyaṇa iva bhavatībhir nityam eva
sambandhaḥ so'yam iti tadvad eva svarūpa-śaktibhir bhavatībhir nityam eva pūrṇa-kāmatvāt
kāmitvaṁ vaktum na yujyata iti vadaṁs tad eva saparikaram sthāpayati janma-jarābhyām iti |
tatra janmeti prārabhya sa vo hi svāmī bhavatīty antena ṣaḍ-bhāva-vikāra-rahita ity arthaḥ |

ekas tvam ātmā puruṣaḥ purāṇaḥ
satyaṁ svayaṁ jyotir ananta ādyaḥ |
nityo'kṣaro'jasra-sukho nirañjanaḥ
pūrṇo'dvayo mukta upādhitomṛtaḥ || [BhP 10.14.23]

ity ādy ukteḥ | ata eva sthānuḥ svīya-rūpa-guṇa-lilā-dhāmasv avyabhicārī | tad eva vivṛṇoti
yo'sau saurye sūrya-maṇḍale kāma-gāyatrī-dhyeyatvena pratirūpatayā tiṣṭhati | yad vā saurī
yamunā tasyā²⁶ adūra-bhave deśe ity arthe saṅkāśāditvāt ṇya-pratyaye¹ saurye'tra kṛṣṇa-
vanaṁ bhadravanam iti vakṣyamāṇāt | tasyās tīra-viśeṣa-dvaya-rūpa-deśo'tra vivikṣataḥ |
sahasra-nāmnī suyāmuna ity atra yāmuna-śabdena yathā tad-bhāṣya-kārais tad-vraja-vāsino
vyākhyātāḥ | tad etat-paryantena tasya kṛṣṇatvaṁ vyajya govindatvaṁ vyanakti | yo'sau goṣu
tiṣṭhatīty ādinā goṣu śrīman-nanda-gokulasthāsu, gopā api tat-sthāḥ prasaktatvāt |

vatsair vatsatarībhiś ca sākāṁ krīḍati keśavaḥ |
vṛndāvanāntara-gataḥ sa-rāmo bālakair vṛtaḥ ||

iti skāndāt | tad evaṁ go-bhūmi-veda-vidita iti pūrva-tāpany-ukta-govinda-pada-nirukter
antargatam arthaṁ pradarśya bahiraṅgam api pradarśayati | sarveṣu vedeṣv ity-ādi-trayeṇa
tatra ṛtīyeṇa tu bhūmi-viditatvaṁ vyākhyeyam | atrāveśo dvididhaḥ—aprākāṭya-samaye
śaktiyā prākāṭya-samaye tu sāksād eveti | vidadhātīty atra tu karoti viśiṣṭatayā sthāpayatīty ādir
artha yathāyogaṁ yojanīyaḥ | atha tīrtīya-nāmārthaṁ vyañjayan pūrvoktaṁ siddhāntam eva
darśayati |² sa vo hi svāmī bhavatīti yac-chabda-nirdiṣṭānām tac-chabda eva tātparyāt | hi-
śabdo'vadhāraṇe | sa ca sarvatrānveti | sa eva yuṣmākam eva svāmī vallabha eva bhavaty eveti
dāmpatyena parasparāvyabhicāritvaṁ sammatam | sampraty anya³-sambandhas tu māyika-
svarūpeṇaiveti bhāvaḥ | yathopalakṣitam [J only] rāsa-kathanānte—

nāsūyan khalu kṛṣṇāya
mohitās tasya māyayā |

¹ P has only *adūra-bhavo deśa ity arthaḥ*.

² This sentence is not in P.

³ J. asya

uttara-tāpanī

manyamānāḥ sva-pārśva-sthān
svān svān dārān vrajaukaṣaḥ || [BhP 10.33.27] iti |

viyogaś ca kadācit kutra vety abhipretam |

mayi bhaktir hi bhūtānām amṛtatvāya kalpate |
diṣṭyā yadāsīn matsneho bhavatīnām madāpanaḥ || [BhP 10.82.44]

iti tāḥ prati śrī-bhāgavate dṛṣṭam svayam śrī-kṛṣṇenaivoktam iti |

[P only (after yathopalakṣitam)] tasmāt tasya premaika-niṣṭhatvāt | avyabhicāritvāt tu viyoge
nāstīti bhāvaḥ |

--o)0(o--

(22)

sā hovāca gāndharvī katham vāsmāsu jāto'sau gopālaḥ | katham vā
jñāto'sau tvayā mune kṛṣṇaḥ | ko vāsyā mantraḥ | kim vāsyā
sthānam | katham vā devakyām jātaḥ | ko vāsyā jyāyān rāmo
bhavati | kīdṛśī pūjāsyā gopālasya bhavati | sāksāt prakṛti-paro
yo'yam ātmā gopālaḥ katham tv avatīrṇo bhūmyām hi vai ||

viśveśvaraḥ (24): evam vidita-vṛttāntā gāndharvī pṛcchatīy āha sā hovāceti | sā gāndharvī
munim uvāca kim ity āśaṅkyāha katham iti | evam vidhaḥ kṛṣṇo govindaḥ asmāsu gopālaḥ
katham vā jātaḥ katham vā he mune asau kṛṣṇaḥ tvayā jñātaḥ ko vā asya mantraḥ kim vāsyā
sthānam katham vā devakyām jātaḥ asya jyāyān jyeṣṭhaḥ rāmaḥ ko vā kim rūpādiḥ bhavati ity
arthaḥ | kīdṛśī pūjā asya gopālasya bhavati sāksāt prakṛti-param māyeśaḥ yaḥ paramātmā
gopālaḥ katham tv avatīrṇaḥ bhūmyām hi vai prasiddhaḥ |

brahmopaniṣad-yogī (16): evam muni-mukhād vidita-bhagavad-vṛttāntā gāndharvī pṛcchatīy
āha sā hi iti | evam ādi praśnān pṛcchati seti |

śrī-jīvaḥ (24); prabodhānandaḥ (28-31): tad etad abhīṣṭam śrutvā sā punar apy apṛcchad ity
āha sā hovāceti | praśnās tu spaṣṭā eva | devakyām jāta ity tu [prāg ayam vasudevasya kvacij
jātas tavātmajaḥ](#) [BhP 10.8.14] iti śrīman-nandaḥ prati garga-vākya-śravaṇāt | [P only] ayam
asya jīvana-bhūta ātmā katham-bhūtāvātīrṇaḥ | hi yasmād | vai niścaye |

--o)0(o--

(23)

uttara-tāpanī

sa hovāca tām ha vai |
eko ha vai pūrvaṃ nārāyaṇo devaḥ |
yasmin lokā otāś ca protāś ca |
tasya hṛt-padmāj jāto'bjā-yonis tapitvā tasmai hi varam dadau |
sa kāma-praśnam eva vavre | taṃ hāsmāi dadau |

viśveśvaraḥ (24): sa hovāca tām ha vai eko hīti | sa munih ha kila vai prasiddhau tām gāndharvīm uvāca | praśnottar-garbhām kṛṣṇa-brahmaṇaḥ kathām avatārayitum kṛṣṇa-svarūpam āha | eko ha kila pūrvaṃ sṛṣṭer ādau nārāyaṇo deva āsīt iti śeṣaḥ | nārāyaṇatvaṃ tasya kuta ity ata āha yasminn iti | yasmin deve lokāḥ otāḥ dīrgha-tantuṣu paṭavat protaḥ tiryak-tantuṣu paṭavat tasya hṛt-padmāj jāto'jayoniḥ tapitvā sthitāya tasmai brahmaṇe nārāyaṇaḥ varam dadau | sa iti saḥ brahmā kāma-praśnam icchayā praśnam eva varam vavre taṃ hāsmāi dadau |

brahmopaniṣad-yogī (18) na vyākhyātam.

śrī-jīvaḥ (26-27); prabodhānandaḥ (32-35): [P only] atha sarveṣāṃ praśnānām kramān avekṣya kasyacit kācid uttara-munir uktavān ity āha śrutiḥ—sa hovāceti | [Both] sa durvāsāḥ | ha sphuṭam | tām gāndharvīm | vai prasiddhau | [J only]: eko hīheti iha māyike loke āsīt iti śeṣaḥ | nārāyaṇatvam asya kutaḥ | tatrāha yasminn iti |

[P only]: katham tvayā jñāto'sau mune kṛṣṇa iti praśne nārāyaṇopadeśāt brahmaṇā jñātaḥ, tad-upadeśān mayā kṛṣṇo jñātaḥ | yac cānyat kṛṣṇa-sambandhitayā pṛṣṭam tad api jñātam iti vaktum śrī-nārāyaṇa-brahma-saṃvādam prastauti | eko hīty ādi pūrvaṃ jagat-sṛṣṭeḥ prak | eko hi vai nārāyaṇa āsa iha iti pāṭhe māyike loke āsīt iti | kvacit sandeho na kartavyaḥ [Both]

nārāj jātāni tattvāni nārāṇīti vidur budhāḥ |
tasya tāny ayanam pūrvaṃ tena nārāyaṇaḥ smṛtaḥ || iti vacanāt |

[J only] nābhi-padmād iti vaktavye hṛt-padmād ity uktaḥ |

[P only] yasminn iti yasmin samasta-bhagavat-svarūpa-mukhye śrī-kṛṣṇe lokāḥ sarve prakṛtāḥ aprākṛtāś ca nija-nijeśatatparicārādi-sahitāḥ otāḥ paṭa iva dīrghībhūtās tantavaḥ protā avāntara-lokā dīrgha-tantuṣu tiryak-tantava iva kadācid avyaktatayā tiṣṭhanti | abjā-yonir api nābhi-padmam udbhavo'pi tasya hṛtpadmāj jāta iti | tat-saṅkalpa-viśeṣād evodbhūtād anyathā kṛṣṇa-jijñāsābhiniveśaḥ katham syāt |

[Both] prathamam tena hṛdā saṅkṛptaḥ paścān nābhi-padmād āvirbhāvita iti | tapitvā tapaḥ kṛtvā sthitāya tasmai | yad vā tapitvā svam prakāśya tasmai varam dadau | taṃ vareṇa chandayāmāsety arthaḥ |

uttara-tāpanī

[P only] tapatīti tapaḥ tad-vākyād brahmā mahāśaryam tapaḥ kṛtavān tat-kāratayā ca antaryāmitayā tasya samāhr̥te hr̥di sphoritavān |

[Both] sa brahmā ca kāmam svābhilaṣitam eva praśnam varam vavre | mamābhilaṣitasya praśnasya kāraṇārtham anujñām dehi iti yācitavān ity arthaḥ | [P only] yad vā sa brahmā yāvān praśnam eva vavre | sarva-prakāreṇa sarvataḥ paramotkṛṣṭa-vastunaḥ jijñāsayā eva tasya tapaḥ pravṛtṭeḥ | kāmataḥ svecchayā yad vinayo yāvān praśno mayā kriyate sarvasyaivottaram deyam ity arthaḥ |

[Both] tatas tam varam ha sphuṭam asmaḥ dadau nārāyaṇa iti śeṣaḥ | [P only] parameśēnānugṛhīta-tat-kālodita-parama-harṣodrekenotphulla-manā vividha-sṛṣṭi-rūpa-hr̥di vicāra-paramparayāviṣṭaḥ san śrī-bhagavat-praśna eva tat-tad-avatāra-līlā-jijñāsārtham kṛṣṇa eva pūrvam nārāyaṇa āsīt | svecchāviṣṭa-virāḍ-rūpādi-caturānana-dvāreṇa tāḍṛk carācara-jñānārtham praśnaḥ svayam eva kārita iti |

--o)0(o--

(24)

**sa hovācābja-yoniḥ |
yo'vatārāṇām madhye śreṣṭho'vatāraḥ ko bhavati |
yena lokās tuṣṭā devās tuṣṭā bhavanti |
yam smṛtvā muktā asmāt saṁsārād bhavanti |
katham vāsyāvatārasya brahmatā bhavati |**

viśveśvaraḥ (28): sa heti labdha-varaḥ abja-yoniḥ nārāyaṇam uvāca yo'vatārāṇām iti | he viśvāśraya tava avatārāṇām madhye yaḥ śreṣṭho'vatāraḥ saḥ ko bhavati | yeneṭi yena avatāreṇa hetunā lokās tuṣṭāḥ devās tuṣṭā bhavanti | yam smṛtvā muktā asmāt saṁsārāt bhavanti | katham vā asya śreṣṭhasya avatārasya brahma-svarūpatā bhavati vartate |

brahmopaniṣad-yogī (18) na vyākhyātam.

śrī-jīvaḥ (28): sa hovācety ādy-anantaram yo'vatārāṇām iti | yo'vatārāṇām madhye śreṣṭho yo'vatāraḥ saḥ ko bhavitety arthaḥ | śreṣṭhatve liṅgam yena lokā iti | teṣu ca yasya śreṣṭhatvam tasya vā katham brahmatā sarva-bṛhattamatā svayam bhagavattety arthaḥ | avatāratve sati sarva-bṛhattamatvābhāvas tad-abhāve ca śreṣṭhatvābhāvaḥ syād iti |

prabodhānandaḥ (36): sa abjayoniḥ ha sphuṭam uvāca praśnam kṛtavān | praśnam evāha yo'vatārāṇām iti | avatārāṇām madhye yaḥ śreṣṭhaḥ ko bhavitety arthaḥ | śreṣṭhatve liṅgam yena lokā iti | teṣu ca yasya śreṣṭhatvam tasya vā katham brahmatā sarva-bṛhattamatā svayam

uttara-tāpanī

bhagavattety arthaḥ | avatāre sati sarva-bṛhattamatvābhāvas tad-abhāve ca śreṣṭhatvābhāvaḥ
syād iti | atha ca avatārāvātāryādibhyaḥ sarvebhyo bhagavat-svarūpebhyaḥ saccidānanda-
sāmānyāt samastātma-bhūta-sarvānusyūta-sarvātma-kavi-śuddha-sarva-prakāreṇa praśamsyaḥ
sa ko bhavitā prakāṣṭo bhaviṣyati tam eva vadeti śeṣaḥ | yena smaraṇa-darśana-śravaḥādi-
viṣayī-bhūtena lokāḥ prakṛtāprakṛta-loka-vāsinaḥ sarve'pi saheśvarās tuṣṭā bhavanti nānya
eva | tatraiva parama-niratiśaya-sukha-camatkārād devā bhagavat-svarūpāṇi ca yan-nāma-
rūpādi-sambandha-bhājo jīvāḥ kṣudrā api anārādhakā api yaṁ smṛtvaiva anyad antaraṅga-
sādhanam vināpi brahmātma-sākṣāt-kāram vinā asmād atidustarāt saṁsārād vimuktā
bhavanti | muktāḥ santo yaṁ prāpnvantīty arthaḥ | katham vāsyāvatārasyeti | anāpekṣaka-
mahattvena mukhyaṁ brahmatvaṁ bhavati |

--o)0(o--

(25)

**sa hovāca tam hi nārāyaṇo devaḥ |
sa-kāmyā meroḥ śṛṅge yathā sapta-pūryo bhavanti |
tathā niṣkāmyāḥ sa-kāmyās ca bhū-gola-cakre sapta-pūryo
bhavanti | tāsām madhye sāksād brahma gopāla-purīti ||**

viśveśvaraḥ (29): sa hovāca tam hi nārāyaṇo devaḥ | kim | sakāmyāḥ kāma-phalena sahitāḥ
meroḥ śṛṅge yathā sapta puryo bhavanti | tathā niṣkāmyā mokṣadāḥ sakāmyāḥ kāma-
phaladāḥ adhikāri-tāratāmyena bhū-gola-cakre sapta-pūryaḥ ayodhyā-mathurādayo bhavanti
| tāsām purīṇām madhye gopāla-purī gopāla-veśasya viṣṇor āśraya-bhūtā purī yad vā gavām
cakreṇa pālītā gopāla-purī mathurā hi niścitam sāksād brahma bhavati brahma-
prakāśakatvat |

brahmopaniṣad-yogī (19): evaṁ brahmaṇā pṛṣṭaḥ sa hovāca | yathā meroḥ kāma-phalena
sahitāḥ sakāmyāḥ svargādayaḥ sapta-pūryo bhavanti | yama-nirṛty-adhiṣṭhita-lokāv
ekikṛtyety arthaḥ | tathā adhikāri-tāratāmyena niṣkāmyāḥ sakāmyās ca bhū-gola-cakre |

ayodhyā mathurā māyā kāśī kāñcī avantikā |
purī dvārāvātī caiva saptāite mokṣa-dāyikā ||

iti sapta-pūryo bhavanti | tan-madhye gopāla-purī sāksād brahmaiva bhavatīty arthaḥ |

śrī-jīvaḥ (29); prabodhānandaḥ (38): (J only) sa hovāca tam hi nārāyaṇo deva iti | atra
katham vāsmāsv ity asya gāndharvī-prāśnasyottaram [yo'sau goṣu tiṣṭhati](#) ity-ādi-pūrvokter eva
setsyatīti pṛthak na dātavyam | nityam evāsau bhavatībhiḥ saha viharati | samprati tu
bhavatībhiḥ saha krameṇa prakāṣṭbhāva eva janma | bhavayas tu tatra lilāveśād
evānusandhātum na śaknuvantīty abhiprāyāt | sāksāt prakṛti-paro yo'yam ātmā gopālaḥ | sa

uttara-tāpanī

kathaṁ bhūmyāṁ ity asyottaraṁ brahma-praśnānāṁ uttaraṁ dātavyam iti sthite teṣu
prathamāṁ tāvat kiṁ vāsya sthānam ity asya ca tasyāḥ praśnottaraṁ svataḥ-siddham¹

[Both] kaimutyena tu śrī-kṛṣṇasya para-brhmatvaṁ vyañjitam | sarvāvatāra-śreṣṭhatvaṁ tu
brahmāṇaṁ prati śrī-nārāyaṇo darśitavān iti | tad-vākyam udāharati—[J only] sakāmyā ity
ārabhya sāksād brahma gopāla-purī hīty antena | [Both] sakāmyā bhoga-mayāḥ | meroh
śrṅga ity ūrdhva-lokopalakṣaṇam | sarvopariṣṭāt parama-vaikuṅṭha ity arthaḥ |

yā yathā bhuvī vartante pūryo bhagavataḥ priyāḥ |
tās tathā santi vaikuṅṭhe tat-tal-līlārtham āḍṛtāḥ ||

iti skānda-pādmottara-khaṇḍādau tv etad vyaktam evāsti | niṣkāmyāḥ sakāmyāś ceti mokṣadā
bhogadāś cety arthaḥ | bhogas tatra sārṣṭyādi-maya eva jñeyāḥ | ubhayatrāpi sapta-pūryaḥ

ayodhyā mathurā māyā kāśī kāñcī avantikā |
purī dvārāvātī jñeyāḥ saptaite mokṣa-dāyikā || iti |

vivakṣitam āha tāsāṁ madhya iti | tāsāṁ api madhye sāksād brahma paramāśraya-svarūpaiva
gopāla-purī | [P only] hi niścaye | yad vā niṣkāmyā mokṣadā sakāmyā kāma-phaladā |
adhikāri-tāratamyena | hi niścitam | gopāla-purī mathurā sāksāt brahma bhavati | brahma-
prakāśakatvāt | brahma-bhūta-padārthāntara-vyavadhānāt |

--o)0(o--

(26)

sakāmyā niṣkāmyā devānāṁ sarveṣāṁ bhūtānāṁ bhavati |
yathā hi vai sarasi padmaṁ tiṣṭhati tathā bhūmyāṁ tiṣṭhatīti
cakreṇa rakṣitā hi vai mathurā tasmād gopāla-purī bhavati |

viśveśvaraḥ (30): sakāmyā niṣkāmyā devānāṁ sarveṣāṁ bhūtānāṁ ca yathā-bhajanam
bhavati | yathā sarasi padmaṁ tiṣṭhati tathā bhūmyāṁ gopāla-purī tiṣṭhati iti | gopāla-purīty
asya vyutpattim vadan sarva-siddha-saj-jñāṁ darśayati | cakreṇa rakṣitā hi mathurā tasmād
gopāla-purī bhavati |

brahmopaniṣad-yogī (20): kiṁ ca sakāmyeti |

śrī-jīvaḥ (30): punaḥ sakāmety atīśayārtham | tatra bhaumatva-dṛṣṭim nivārayati yathā hīti |
yasmād evaṁ tasmād eva gopāla-purī bhavati narākṛti-para-brahmaṇaḥ śrī-gopālasya purī

¹ P introduces before “Both” with: atha kiṁ cāsya sthānam ity asya ca gāndharvī-praśnasyottaram...

uttara-tāpanī

sākṣād brahma tāsām api madhye svarūpeṇaiva gopāla-purī paramāśrayo bhavitum yujyata ity arthaḥ |

prabodhānandaḥ (39): punaḥ sakāmetry atīśayārtham śrī-kṛṣṇasyaiva brahmatva-paramākāṣṭhām kaumutyena vaktum tad-vihāra-dhāmno'nyat sarvasmād utkarṣa-sukhataś cārthato varṇayīṣyan bhūmikām racayati sakāmyā iti ye devatā ye yajanti te tat-tat-sthānam gatvā bhogaṁ kṛtvā punar jāyante ity āśayenoktam meroḥ śṛṅge yathā sapta-puryo bhavanti iti kāmya-viśayāḥ rūk-candana-vanitās taiḥ saha vartante | mokṣas tatra nāsti | yathā ayodhyādyāḥ sapta-puryo bhūgole bhavanti prakāṣṭhātāḥ | vastuto nitya-cinmayā eva | na tu bhūmi-rūpāmāyayā bhūta-sṛṣṭatayā jātās tā tu niškāmyā nirgatāḥ | kāmya viśayā yābhyaḥ anitya-viśaya-bhogeti matvā nitya-sukha-kāmanayā saṁśritānām tu tattva-jñāna-bhakti-jananenāvaśyam śrī-hari-nitya-kaiṅkaryādi-mokṣaś ceti | atra sapta-purīnām brahmatve'pi śrī-mathurāyā viśeṣam āha | gopālāya nanda-gopa-kumāratvena śrī-kṛṣṇas tāvat śuddha-sattva-mahā-prema-śakti-pradhāna-sampūrṇatama-sarva-śakty-āliṅgito brahmānanda-rasaikamahodadheḥ śrī-kṛṣṇa-dhāma sā niškāmyā eva śrī-kṛṣṇaikātma-prema-bhakti-jananāt | atra rāgi-viraktādi-viśeṣādhikāro nopalakṣate ity āha sarveṣām bhūtānām iti | tādrī śaktir gopālapuryā vartate | yat tṛṇam api brahmāṇam karoti | [bhattyuṅramam?] api hari-bhakti-vivaśam karoti niraṅkuśatayā sarvasya sarvānuttamārthān atisudurlabhān api avāñchitān api dadāty eveti prakāṣṭha eva dṛśyate |

prabodhānandaḥ (40): tarhi śabdasya rasādeś copalabdhi-svapna-māyā-gandharva-nagara-bhāvanābhīniveśa-śukti-rajata-vibhramādi-tulyatve bhaktānām sukhaṁ vā na śrī-bhagavac-caraṇa-saroja-sevā-dhyāna-mananādinā tad-abhiniveśo na syād eva tatrāha yatheti. Bhaumatva-dṛṣṭim nivārayati yathā sarasi padmaṁ tiṣṭhati tathaiva bhūmyām mathurā | kim ca yathā sarasy udbhūtasya padmasya tad-doṣa-guṇāgrahaṇam pratyuta parama-saurabhamadhumattvāder viruddha-dharmasyaiva dhāraṇam tathā mathurāpi bhūdoṣa-guṇau na gṛhṇāti | svenāsādhāraṇena guṇena prakāṣate | tac ca śrī-kṛṣṇa-śakti-prabhāvād ataḥ śrī-kṛṣṇa-darśanādinā bhrama-rūpaṁ naśyati | tat-sthānādeḥ prakṛta-dṛṣṭiḥ na tiṣṭhaty eva | hi niścaye | vai prasiddhau | yataḥ sa eva kṛṣṇo gopa-gopa-vanitābhir nirantaram niravadyam akhaṇḍa-saccidānanda-svarūpa-taddhān nānubhūyate | tat-sukhasyaivāsvādaḥ pṛthivyām etāvān eva viśeṣaḥ hi yasmān mathurā gopālasya cakreṇa rakṣitā agni-śastrādibhyaḥ | tasmād gopālapurī bhavat | tad evaṁ upāsanānusāreṇa tāsām ūrdhvādhas tat-pratīyamānatvena ubhaya-vidhatvaṁ yathā gopālasya nānātvam iti | yadyapi bhū-saṁsarge'py asyā asaṁsakta-svabhāvā apracyutiḥ śaktibhir atarkyatvāt, tathāpi doṣa-saṁsargaḥ kadāpi nāsti | tad-dṛṣṭi-bhramamātram | atra śrī-kṛṣṇa-prāpty-ayogyājñānam saṁsargāṇām na bhavaty eva योगyānām syād eva (?) | mathurāyām cāparādhātirikta-mithyā-bhāṣaṇādi-janya-pāpam na jāyata iti | jātam api tadaiva tatraiva puṇyotpattyā naśyati ||40||

--o)0(o--

(27)

uttara-tāpanī

**br̥had br̥had-vanam madhor madhu-vanam tālas tāla-vanam
kāmyam kāmya-vanam bahulā bahulā-vanam kumudam kumuda-
vanam khadiraḥ khadira-vanam bhadro bhadra-vanam bhāṇḍīra
iti bhāṇḍīra-vanam śrī-vanam loha-vanam vṛndāyā vṛndā-vanam
etair āvṛtā purī bhavati ||**

viśveśvaraḥ (31): sā ca mathurā dvādaśavanair āvṛtā bhavatīty āha br̥had iti | br̥hat br̥had-
bhūtam iti kāraṇāt br̥hadvanam ekam | madhoḥ daityasya sambandhi iti kāraṇān
madhuvanam dvitīyam | tālo vartata iti kāraṇāt tālavanam ṛtīyam | kāmyam kāmadevaḥ
vartate iti kāmyavanam caturtham | bahulaḥ vartate iti bahulavanam pañcamam | kumudam
vartate iti kāraṇāt kumudavanam ṣaṣṭham | khadiro vartata iti kāraṇāt khadira-vanam
saptamam | bhadraḥ vṛkṣa-viśeṣo vartata iti kāraṇāt bhadra-vanam aṣṭamam | bhāṇḍīra iti
nāma bato vartata iti kāraṇāt bhāṇḍīra-vanam navamam | śrīḥ ramā tasyās tasmin
sādhakānām śiḡhram āvirbhāvāt tad vanam śrīvanam daśamam | loho nāma kaścīd asuraḥ sa
tapasā yatra siddhim prāptaḥ tat lohavanam ekādaśam | vṛndāyā vanam vṛndāvanam
dvādaśam |

brahmopaniṣad-yogī (21): seyam mathurā dvādaśavanair āvṛtā bhavatīty āha br̥had iti | br̥han
mahad-bhūtaḥ br̥hadvanam prathamam | madhoḥ daityasyāśrayam madhuvanam dvitīyam |
yatra tālo vartate tat tālavanam ṛtīyam | yatra kāmyam kāmado devo vartata iti kāmya-vanam
caturtham | bahulā vartata iti bahulavanam pañcamam | kumudo vartata iti kumudavanam
ṣaṣṭham | khadiro vartata iti khadira-vanam saptamam | bhadro vṛkṣa-viśeṣo vartata iti
kāraṇāt bhadra-vanam aṣṭamam | bhāṇḍīra-bato vartata iti bhāṇḍīra-vanam navamam | yatra
tapyataḥ śrīḥ prasīdati tat śrīvanam daśamam | loha-nāmako'suras tapaḥ-siddhim gatas tat
loha-vanam ekādaśam | vṛndāyā vanam vṛndāvanam dvādaśam | etair āvṛtā iyam purī
bhavatīty arthaḥ |

śrī-jīvaḥ (31); **prabodhānandaḥ** (41): [J only] tad evam upāsanānusāreṇaiva tāsām
ūrdhvādhatāt pratīyamānatvenobhaya-vidhatvam | yathā śrī-gopālasya nānātvam iti bhāvaḥ |
tasmāt tad-adhiṣṭhātuḥ śrī-gopālasya **brahmaṇo hi pratiṣṭhāham** [nīta 14.27] iti tad-vacana-
rītyā parama-brahmatve siddhe tatra sthitasyāvirbhāva evāvatāratvam iti ca jñeyam |

[Both] evam puryās tat-sthānam nirūpya¹ tad-bahiḥ-sthitānām vanānām api pratipādayati
br̥had ity-ādīnā | tatra teṣv eva gahaneṣv evam ity antenna | tatra br̥had ity ādikaṁ spaṣṭayati² |

br̥hattvād vistīrṇatvāt śrī-kṛṣṇa-gokula-līlayā prathama-pravrṛtīyā mahattvād vā **br̥had-vanam**
ity arthaḥ |

¹ J : tat-sthānatvam pratipādaya

² P. has tat-tan-nāma nirvacanīyam instead of spaṣṭayati.

uttara-tāpanī

madhor madhu-nāma-daityasya kadācit tatra kṛta-nivāsasya vadha-līlā-sthānatvāt **madhu-vanam** ity arthaḥ | keśī-tīrtha-vat madhu-vanśa-nivāsatvād vā |

tālas taj-jātīya-tad-ādharatvena tal-līlā-viśeṣa-sthānatvāt **tāla-vanam** |

kāmyaḥ sarveṣāṃ kamaṇīyaḥ kṛṣṇas tatra viharatīti ³²bahuvīdha-līlā-sthānam¹ **kāmya-vanam** |

bahulā śrī-hareḥ patnīti **skāndāt** tasyāḥ sthāna-viśeṣatvena vanam api bahulā | tasmād **bahulā-vanam** ity arthaḥ | bahulo ³³bahula-vanam iti pāṭhe² bahulāsmīn astīti bahulaḥ pradeśa-viśeṣaḥ³ sa cāsau vanam ceti bahula-vanam | ³⁵miśra-kāraṇam itivat samjñāyām pūrva-padasya dīrghaḥ⁴ | [P only]

tasmin puṇya-vane rājan bahu-puṇya-phalāni ca |
tatraiva ramate viṣṇur lakṣmyā sārddham sadaiva hi ||

iti **skānda-mathurā-khaṇḍāt** | lakṣmī śrī-kṛṣṇa-rūpa-mohitā satī brahma-bhāvābhīniveśena gopī-svarūpaṃ kṛtvā tatra vane sthitā iti |

[Both] kumudaṃ nitya-puṣpita-taj-jāti-viśeṣaḥ | sa ca tal-līlā-viśeṣa-kautukāvahaḥ | tad-yogāt tad eva **kumuda-vanam** |

evam khadiram iti | [P. only] khadirākhyo vṛkṣo bāhulyena yatrāsti tat **khadira-vanam** |

[Both] bhadrāḥ śrī-balabhadraḥ śrī-kṛṣṇa-sāhityena kṛṣṇa-vanam **bhadra-vanam** iti vakṣyamāṇatvāt tasya līlā-viśeṣa-dhāritvāt tad-abhinnaṃ eva bhadrā-vanam iti |

bhāṇḍīro nāma śrī-kṛṣṇa-līlā-rasa-pravāha-sphīto baṭa-viśeṣaḥ | so'tra vartate iti hetor **bhāṇḍīra-vanam** |

śrī-vanam iti spaṣṭatvān niruktam | śrīyo vanam **śrī-vanam** iti |

loha-vanam iti lohajaṅghasya vanatvāt madhuvanavad eva |

vṛndāyā līlākhyā-mahā-śakti-prādurbhāva-viśeṣa-rūpāyāḥ **pādma-kārttika-māhātmya-**prasiddhyāyāḥ sambandhīti | sarva-śrī-kṛṣṇa-līlāspadatva-vyaktyā māhātmya-viśeṣo darśitaḥ | ato madhureṇa samāpayed iti nyāyena sarvānta evopadiṣṭam | vana-tīrtha-bhramaṇa-vidhānam ca **śrī-vārāhe** tathaiva dr̥ṣyate | [J only] tatra teṣv eveti tatra mathurā-maṇḍale teṣu gahaneṣv evam eva purivat brahma-svarūpeṇa nitya-dhāmatvam eva jñeyam iti śeṣaḥ |

¹ Not in J.

² Not in J.

³ Not in J.

⁴ Not in P.

uttara-tāpanī

[P only] vṛndā śrī-rādhāyā aikyam ekātma-bhāvaṁ prāptā tulasī-dāma-rūpeṇāpi vakṣaḥ-
sthitāyā vṛndāyā vanam | śrī-vṛndāvana-sthalī-rūpāpi hari-premāspadī-bhūtā jātā | padma-
purāṇīya-mathurā-khaṇḍe tu evam |

tato vṛndāvanam puṇyam vṛndā-devī-samāśritam |
hariṇādhiṣṭhitam tac ca brahma-rudrādi-sevitam ||
vanam sugahanam tatra viśālam viśṛtam bahu |
muninām āsramaiḥ puṇyāraṇya-vṛnda-samanvitam |
vṛndā nāmnī hareḥ patnī nyavasadd hari-mandire ||
tan-nāmā tac-chivāraṇyam jātam vṛndāvanam śivam |
sarvadā tv abhajat kṛṣṇam padmāsya padma-locanā ||
aho vṛndāvanam puṇyam yatra kṛṣṇaḥ sadaiva hi |
satyādi-yuga-kāleṣu lakṣmyā sārḍham vinoditam ||
tasmin vṛndāvane puṇyam govindasya niketanam |
tat-sevaka-samākīrṇe tatraiva sthīyate mayā ||
bhuvi govinda-vaikuṇṭham tasmin vṛndāvane nṛpa |
yatra vṛndādayo bhṛtyāḥ santi govinda-lālasāḥ ||
vṛndāvane mahā-padme yair dṛṣṭaḥ puruṣottamaḥ |
govindasya mahī-pāla te kṛtārthā mahī-tale ||
tatraiva dvādaśādityā govinda-pada-sevitāḥ |
ekādaśatayā rudrās tatra tiṣṭhanti sarvadā ||
vadanti guṇa-nāmāni govindasya tad-ānane |
nṛtyanti vismṛtāśeṣam aiśvaryaṁ prema-vihvalāḥ ||
aho vṛndāvanam dhanyaṁ yatra viṣṇu-mahotsavān |
kurvanti sura-devās ca govinda-smaraṇeṣaṇāḥ ||
marditaḥ kālīyo yatra keśī yatra nipātitaḥ |
pātītā bahavo daityā yasmin vṛndāvane nṛpa ||
yathā bhaktiḥ priyatamā yathā bhakti-parā narāḥ |
govindasya priyatamaṁ tathā vṛndāvanam bhuvi ||
vastair vatsatarībhiś ca sākam kṛḍati mādhaveḥ |
vṛndāvanāntargataḥ sarāmo bālakair vṛtaḥ ||
govardhanasya bhagavān yatra govardhano dhṛtaḥ |
rakṣitā yādavāḥ sarve indra-vṛṣṭi-nivāraṇāt ||
tatra jātam brahma-kuṇḍam brahmaṇā toṣito hariḥ |
indrādi-loka-pālānām jātāni ca sarāmsi hi ||
yatrābhiṣikto bhagavān maghonā yadu-vairiṇā |
govinda-kuṇḍam taj-jātam snānatātreṇa muktidam ||
tatraiva corvaśī-kuṇḍam kuṇḍam āpsarasam param |
rādhayārādhito viṣṇuḥ rādhā-kuṇḍam tu tad-vane ||
aho vṛndāvane ramye yatra govardhano giriḥ |
yatra tīrthāny anekāni viṣṇu-deva-kṛtāni ca ||
govardhanaḥ svayaḥ tatra bubhujē'nam catur-vidham || ity ādi |

uttara-tāpanī

vṛndā nāmnī hareḥ patnī padmā ca rādhayā saha iti tādātmya-bhāvā kadācid rādhā svayam upacarantī vṛndayā saha kṛṣṇam rasayati | ato vṛndāyāḥ patnītvam | etena śrī-vṛndāvana-vāsa-mātreṇa kṛtārthā bhavanti | vṛndā nāma viśuddha-madhuram sarvataḥ praśastam vṛndam āśrayatvena vartate yasyās tasyā vanam tadātmakam tat-prakāśakam |

bṛhadvanādi-vana-vṛndādhiṣṭhāṭṛ-nija-vṛndam yasyā astīti sā vṛndā śrī-rādhāyāḥ sakhī-rūpā | śrī-kṛṣṇānurāgena samasta-gopa-sīmantinībhyaḥ priyā | tat-keli-sthalam śrī-vṛndāvana-gopī-vṛnda-vihārotkṛṣṭam sopakaraṇam tat tat samaye tat-tal-līlā-vṛndam nitya-prakāśakaram bhūyastaram svato'pi nṛtyādi-kalā-camatkāram ca tasyā vanam vṛndāvanam iti ca ||

(28)

**tatra teṣv eva gahaneṣv evam devā manuṣyā gandharvā
nāgāḥ kinnarā gāyantīti nṛtyantīti |**

viśveśvaraḥ (32): tatra teṣv eveti | tatra mathurā-samīpe teṣv eva dvādaśasv apy evamvidheṣu praḡ-ukta-prakāreṣu gahaneṣu devā manuṣyā gandharvā nāgāḥ kinnarā iti prasiddham gāyanti prasiddham nṛtyantīti |

brahmopaniṣad-yogī (22): kintu teṣu vaneṣu devādayo vartanta ity āha tatreti | tatra bṛhadvanādi-dvādaśa-vaneṣu |

śrī-jīvaḥ (32); prabodhānandaḥ (42): tatra teṣv eveti | tatra mathurā-maṇḍale teṣu gahaneṣu [P only] vedair api durgameṣu munīśvarair api vanasya prabhāvena śrī-kṛṣṇaika-prema-ghanā manuṣyā nivasantīti boddhavyam | [J only] evam eva purī tad-brahma-svarūpeṇa nitya-dhāmatvam eva jñeyam iti śeṣaḥ | [Both] devā iti yatra devādayas tat-parikarā gāyantīti gānam kurvanti nṛtyantīti nṛtyādikaḥ kurvanti | yathoktam bṛhad-gautamiye atra devās ca bhūtāni vartante sūkṣma-rūpataḥ | iti śabdau hi prakārārthau | [P only] prema-yogyānām eva tat-praveśādi | tat-premavatām devādīnām eva tatrāvāsa iti | evam gandharvādayaḥ premnā gāyanti nṛtyanti ca saṅgīta-rītyā śrī-kṛṣṇa-santoṣārtham gāyanti nṛtyanti ceti | premānanda-rasonmādatvāt |

--o)0(o--

(29)

**tatra dvādaśādityā ekādaśa rudrā aṣṭau vasavaḥ sapta-munayo
brahmā nāradaś ca pañca vināyakā vīreśvaro rudreśvaro
ambikeśvaro gaṇeśvaro nīlakaṇṭheśvaro viśveśvaro gopāleśvaro
bhadreśvara ādyāni liṅgāni caturviṃśatir bhavanti |**

26

uttara-tāpanī

viśveśvaraḥ (33): tatra teṣu dvādaśasv api vaneṣu dvādaśādityā iti | varuṇaḥ sūryo yamo vedāṅgo bhānur indro raviḥ gabhastir hiranyaretā divākaro mitro viṣṇur iti dvādaśāditya-nāmāni bhavanti | ekādaśa rudrā iti |

vīrabhadraś ca śambhuś ca giriśaś ca ṛṭṭiyakaḥ |
ajaikapād-ahirbudhnyaḥ pinākī ca tathāparaḥ ||
bhuvanādhiśvaraś caiva kapālī ca diśām patīḥ |
sthāṅgur bhava iti proktā rudrā ekādaśa smṛtāḥ ||

aṣṭau vasava iti |

dhruvo dharaś ca somaś ca āpaś caivānalo'nilaḥ |
pratyūṣaś ca prabhāsaś ca vasavo'ṣṭāvītīritaḥ ||

sapta munaya iti |

kaśyapo'trir bharadvājo viśvāmitro'tha gautamaḥ |
jāmadāgnir vaśiṣṭhaś ca saptaita munayaḥ smṛtāḥ ||

brahmā nāradaś ca | pañca vināyakā modaḥ pramoda āmodaḥ sumukho durmukhas tatheti proktāḥ | vīreśvaro rudreśvaro'mbikēśvaro gaṇeśvaro nīlakaṇṭheśvaro viśveśvaro gopāleśvaro bhadreśvara iti aṣṭau liṅgāni | tathānyāni caturviṃśatir liṅgāni bhavanti |

brahmopaniṣad-yogī (23): ukta-dvādaśa-vaneṣu varuṇādi-dvādaśādityā vasanti | varuṇaḥ sūryo yamo vedāṅgo bhānur indro raviḥ gabhastir hiranyaretā divākaro mitro viṣṇur iti dvādaśāditya-nāmāni bhavanti |

vīrabhadraś ca śambhuś ca giriśaś ca ṛṭṭiyakaḥ |
ajaikapād-ahirbudhnyaḥ pinākī ca tathāparaḥ ||
bhuvanādhiśvaraś caiva kapālī ca diśām patīḥ |
sthāṅgur bhava iti proktā rudrā ekādaśa smṛtāḥ || ity ekādaśa rudrāḥ |

dhruvo dharaś ca somaś ca āpaś caivānalo'nilaḥ |
pratyūṣaś ca prabhāsaś ca vasavo'ṣṭāvītīritaḥ || ity aṣṭa vasavaḥ |

kaśyapo'trir bharadvājo viśvāmitro'tha gautamaḥ |
jāmadāgnir vaśiṣṭhaś ca saptaita munayaḥ smṛtāḥ || ity sapta munayaḥ |

modaḥ pramoda āmodaḥ sumukho durmukhas tathā iti pañca vināyakāḥ |

viśveśvarādi-bhadreśvarāntam aṣṭau liṅgāni tathānyāni ca caturviṃśati-liṅgāni bhavanti |

śrī-jīvaḥ (33); **prabodhānandaḥ** (43-44): anyānś ca kāmścid gaṇayati tatrety-ādinā vināyakā ity antena | [P only] tatra teṣu vaneṣu dvādaśādityādayaḥ santīti boddhavyam | [Both] atra

uttara-tāpanī

līṅga-rūpāṇi rudrādhiṣṭhānāni nityāny eva vartante ity āha | vīreśvara ity ādinā
bhavantītyantena | tatra ca vīreśvara ity ādinā aṣṭau gaṇayitvā ādyānīti ity ādīnīty arthaḥ ||

--o)0(o--

(31)

**dve vane staḥ kṛṣṇa-vanam bhadra-vanam |
tayor antar dvādaśa-vanāni puṇyāni puṇyatamāni |
teṣu eva devās tiṣṭhanti siddhāḥ siddhim prāptāḥ |**

**viśveśvaraḥ (34): dve vane iti | dve vane staḥ vartete | ekaṁ kṛṣṇavanam | dvitīyaṁ
bhadravanam | tayor dvayor vanayor antar madhye dvādaśa vanāni bhavanti | kānicit
puṇyāni kānicit puṇyatamāni | teṣu samasteṣu api siddhā jāti-viśeṣā devās tiṣṭhanti | kīdrśāḥ
siddhā devāḥ siddhim prāptāḥ |**

**brahmopaniṣad-yogī (24): kṛṣṇādi-vanāntarāle dvādaśa vanāni santi | tatra kānicit puṇyāni
kānicit puṇyatamāni | śiṣṭam spaṣṭam |**

**śrī-jīvaḥ (34); prabodhānandaḥ (45): punar vanāny eva sāmānya-viśeṣatvena bodhayan
devopalakṣita-pūrvokta-nitya-devādīnām sthitim anuvadan sādhana-siddhānām api teṣām
tām kathayati dve vane ity ādinā siddhim prāptā ity antena | tayor antar iti bhadravanāś
caturthāni catvāri bhadra-śrī-loha-bṛhac-chabdādyasamjñāni | kṛṣṇa-vanāntarāṇy aṣṭau¹ | teṣu
kānicit puṇyāni kānicit puṇyatamāni | devā ādityādayaḥ | siddhā nitya-siddhā gopādi-rūpāḥ
śrī-kṛṣṇa-parikarāḥ siddhim prāptāś cānye sādha-carās tad-antaḥ-praviṣṭāś
candradhvajādayaḥ | [P only] tatrāpi sveṣṭa-devopāsanayā vanastha-devatā svābhāvyaṭ kṛṣṇa-
bhakti-vāsanāvantaḥ śīghram eva bhavantīty arthaḥ ||**

--o)0(o--

(32)

**tatra hi rāmasya rāma-mūrtiḥ pradyumnasya pradyumna-mūrtir
aniruddhasyāniruddha-mūrtiḥ kṛṣṇasya kṛṣṇa-mūrtiḥ |**

**viśveśvaraḥ (35-36): atra hetum vadann eva śreṣṭhāvatāram āha tatra hīti | hi yasmāt tatra
teṣu rāmasya baladevasya rāmākhyā mūrtiḥ pradyumnasya pradyumnākhyā mūrtiḥ |
aniruddhasyāniruddhākhyā mūrtiḥ | kṛṣṇasya kṛṣṇākhyā mūrtir astīty arthaḥ |**

¹ P. zreSThāni.

uttara-tāpanī

brahmopaniṣad-yogī (25-26a): siddhādi-siddhi-pradatve hetum āha tatra hīti | rāmāde
rāmādy-ākhyā mūrtir astīty arthaḥ |

śrī-jīvaḥ (35); prabodhānandaḥ (46): catur-vyūhātmakasya śrī-bhagavato'pi tatra nityām
sthitim darśayati tatretyādinā | kṛṣṇa-mūrtir ity antena | tatreti tasyām puryām teṣu vaneṣu
cety arthaḥ | hi prasiddhau | rāma-mūrtir iti rāmākhyā yā mūrtiḥ saiva | na tu śeṣādy-ākhyety
arthaḥ | evam uttaratrāpi sthitis teṣām yathā-sambhavaṁ jñeyā | na tu sarveṣām sarvatra śrī-
mathurādau ca caturṇām api | śrī-vṛndāvanādau caturṇām api¹ rāma-kṛṣṇayor eva yuktaṅvāt |
[P only] kim ca rāmasya rāmākārā mūrtiḥ nārāyaṇāmśa-saṅkarsaṇāviṣṭā | evam
pradyumnādeḥ kṛṣṇasya ca kṛṣṇākārā mūrtir evam dvādaśa mūrtayo vaneṣu bhavanti |

--o)0(o--

(33)

vaneṣv evam mathurāsv evam dvādaśa-mūrtayo bhavanti | ekām hi
rudrā yajanti | dvitīyām hi brahmā yajati | tṛtīyām brahmajā
yajanti | caturthīm maruto yajanti | pañcamīm vināyakā yajanti |
ṣaṣṭhīm vasavo yajanti | saptamīm ṛṣayo yajanti | aṣṭamīm
gandharvā yajanti | navamīm apsaraso yajanti | daśamī vai hy
antardhāne tiṣṭhati | ekādaśameti svapadaṁ gatā | dvādaśameti
bhūmyām hi tiṣṭhati ||

viśveśvaraḥ (36-37): evamprakārās teṣv eva vaneṣu tathā evamprakārā mathurāsu mathurā-
pradeṣeṣu dvādaśa-mūrtayaḥ | raudrī brāhmī devī mānavī vighna-nāsinī kāmīyā ārgḥī
gāndharvī gauḥ antardhānasthā svapadaṅgatā bhūmiṣṭhā |

brahmopaniṣad-yogī (26): kās tā dvādaśa-mūrtaya ity atra raudrī brāhmī daivī mānavī
vighna-nāsinī kāmīyā ārgḥī gāndharvī gauḥ antardhānasthā svapadaṅgatā bhūmiṣṭhā audakā
ceti dvādaśa-mūrtīnām nāmāni bhavanti | tāsām pratyekam upāsanam āha ekām hīti |
brahmajāḥ sanakādayaḥ | maruto marudgaṇāḥ | antardhāne guptā tiṣṭhati ekādaśam iti
svapadānugā viṣṇupadaṁ gatetyarthaḥ | nirviṣeṣatvāt | dvādaśa-dhāme yā prasiddhā sā
bhūmyām tiṣṭhati |

śrī-jīvaḥ (36-37); prabodhānandaḥ (47): [mallānām aśanir](#) itivad rudrādīnām bhāva-bhedena
tatraiva dvādaśadhā sphurantīty āha vaneṣv evam iti | evamprakāreṣu vaneṣu tathā
evamprakārāsu mathurāsu mathurā-pradeṣeṣu dvādaśa-mūrtayo bhavanti | [P only] kim ca
evam yathā vaneṣu tathā mathurāsu mathurā-pradeṣeṣu dvādaśa vana-mūrtayo bhavantīty
arthaḥ ||

¹ Not in J.

uttara-tāpanī

--o)0(o--

(34)

**tām hi ye yajanti te mrtyuṃ taranti muktiṃ labhante |
garbha-janma-jarā-maraṇa-tāpa-trayātmakam duḥkham taranti ||**

viśveśvaraḥ (37): tat-pūjakānām phalātiśayam āha tām hīti | tām hi bhūmiṣṭhām mūrṭim ye yajanti te mrtyuṃ avidyā-kāma-karmākhyam taranti tad-vimuktā bhavanti ity arthaḥ | muktiṃ labhante | garbha-janma-jarā-maraṇa-tāpa-trayātmakam ādhyātmikādhidaivikādhībhautika-tāpa-trayottham duḥkham taranti duḥkha-hetūnām avidyādīnām nivṛttatvād ity arthaḥ |

brahmopaniṣad-yogī (26b): tat-pūjakānām parama-phalam āha tām hīti | duḥkha-hetu-svājñānasya nivṛttatvāt |

śrī-jīvaḥ (38); prabodhānandaḥ (49) : tām iti tām bhūmiṣṭhām sarvām eveti vā mrtyuṃ tat-paramparām taranti | yato muktiṃ avidyā-vimokam¹ labhante tad-vimokāc³⁸ ca garbhādi-duḥkham taranti eveti ||

--o)0(o--

(35)

**tad apy ete ślokā bhavanti |
samprāpya mathurām ramyām sadā brahmādi-sevitām |
śaṅkha-cakra-gadā-śārṅga-rakṣitām musalādibhiḥ ||**

viśveśvaraḥ (38): ukter yan-mantra-sammatim āha—tad apīti | tat tatra mathurāyāḥ kṛṣṇāśrayatve brahmādi-sevitatve ca ete ślokā mantrā ai bhavanti ity arthaḥ | prāpya mathurām purīm ramyām iti | tām mathurām purīm prāpya devā manuṣyā gandharvādayas tiṣṭhantīti śeṣaḥ | kīdṛṣīm ? śaṅkha-cakra-gadā-śārṅga-rakṣitām tathā muṣalādibhiḥ baladevādy-āyudhaiḥ upalalitām ity arthaḥ |

brahmopaniṣad-yogī (27-28): brahmaṅkte'rthe mantrā bhavantīty āha--tad apy ete ślokā bhavantīti | mathurā-purīm prāpya deva-manuṣyādayas tiṣṭhanti śrī-kṛṣṇa-baladevāyudhaiḥ guptām yatra balarāmādibhiḥ rukmiṇyādi-sva-śaktibhiḥ ca kṛṣṇo vijayate tām adhiṣṭhāya

¹ P. has vimacikām (?) and tad-vimocakāc (?)

uttara-tāpanī

devās tiṣṭhantīti sambandhaḥ | kṛṣṇāvatāro hy avatārāṇām śreṣṭhaḥ | mathurām asya sthānam
ity uktam bhavati ||

śrī-jīvaḥ (39); prabodhānandaḥ (50a) : ukte'rthe mantra-sammatim āha—tad apīti | [P only]
ete ślokā mantrāḥ | [Both] prāpya mathurām purīm ramyām iti | mathurām prāpya kṛtārthā
bhavantīti |¹

(36)

**yatrāsau samsthitaḥ kṛṣṇas tribhiḥ śaktyā samāhitaḥ |
rāmāniruddha-pradyumnai rukmiṇyā sahito vibhuḥ ||**

viśveśvaraḥ (39): yatrāsāv iti | tribhiḥ baladevādibhḥ śaktyā rukmiṇyā sahitaḥ kṛṣṇo yatra
samsthitaḥ tām purīm prāpya devādayas tiṣṭhantīti sambandhaḥ | idam eva vivṛṇoti
rāmāniruddha-pradyumnair iti ||

brahmopaniṣad-yogī: pūrva-śloka-vyākhyā draṣṭavyā.

śrī-jīvaḥ (40); prabodhānandaḥ (50b) : tribhir balarāmādhibhiḥ | śaktyā ca rukmiṇyā
upalakṣaṇatvāt samasta-yadu-vṛndair aśeṣa-paṭṭa-mahiṣibhiḥ ca saha yatra samāhitaḥ
sāvadhāna eva sam samyak² tat-tal-lilā-sauṣṭhavana sthita ity arthaḥ | tāvat susamāhitāyām
hetum āha—vibhur iti | tad evam rāmasya tad-vyūhatām nirdīśya ko vāsya jyāyān rāmo
bhavātīti śrī-gāndharvī-praśnasyottaram datatā³ pradyumnādayo'pi tādrśatvena darśitāḥ | tad-
upalakṣitāyām devakyām api tad-āvirbhāva-śaktyā **prāg ayam vasudevasya** [BhP 10.8.14] ity
ādy-anusāreṇa caturbhujatayā prakāṭibhūta ity abhiprāyeṇa katham vā devakyām jāta ity tat-
praśnasyottaram ca labdham⁴ yathaiva katham vāsmāsu jāta ity asya ca tat-praśnasyottaram
punaḥ sūcitam | teṣv api bhavatsv api nityam putrādi-rūpeṇāstīti teṣu caturbhujatayā
bhavatsu ca dvibhujatayāvīrbhāva eva janmety abhiprāyāt | tad evam śrī-
kṛṣṇāvatāro'vatārāṇām śreṣṭha iti brahmaṇo mātūra-maṇḍalam cāsya sthānam iti śrī-
gāndharvyā uttaram āyātam | [P only] mathurām prāpya vaikunṭhāt tatra prakāṭibhūya
samsthitaḥ | devakyām janma labdhvety arthaḥ | ramyām purīm purī-mātrato'pi ramyām, sadā
śrī-kṛṣṇāprakāṭya-kāle'pi brahmādibhiḥ sevītām | cakrādy-astrābhīmāni devatābhiḥ sadā
sevitam | tribhiḥ rāmāniruddha-pradyumnaiḥ rukmiṇyā ca śaktyā sahito vibhuḥ ||

(37)

catuḥ-śabdo bhaved eko hy omkāraḥ samudāhṛtaḥ ||

¹ J prāpya mathurām iti mathurām prāpya kṛtārthā bhavantīti zeSaH |

² J only.

³ P dadataḥ

⁴ Not in P.

viśveśvaraḥ (41): tad evaṁ kṛṣṇāvatāro'vatārāṇām śreṣṭho mathurā cāsyā sthānam ity uktam bhavati | katham vai asya brahmatā bhavatīty āder uttaram vaktum praṇavārtham āha catur iti | catvāraḥ śabdāḥ rāmāniruddhādayo vācakāḥ yasya catuḥ-śabdaḥ caturvyūhaḥ | eka īśvaro bhavet bhavati | atra hetum āha hy omkārasyeti | hi yasmāt kāraṇāt omkārasya a-kāra-u-kāra-ma-kārārdha-mātrā-rūpaiḥ amśaiḥ kṛtaḥ rāma-pradyumnāniruddha-kṛṣṇābhidheyo vyūha-samudāya ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (29): praṇavārthatvād asya brahmatvam niraṅkuśam ity āha—catur iti | rāmādi-bhedena catuḥ-śabdaḥ catur-vyūhaḥ eva īśvaro bhavet bhavati | tatra hetum āha—omkārasyeti | a-kārādi-mātrā-catuṣṭayaṁ omkārarthaḥ | tan-mātrā-catuṣṭaya-vācyā rāmādi-catur-vyūhā iti samudāyārthaḥ ||

śrī-jīvaḥ (41); prabodhānandaḥ (51) : atha kīdrśī pūjāsyā gopālasya bhavatīty asmin śrī-gāndharvī-praśne pūjotkarṣārtham śrī-kṛṣṇam prati sneha-viśeṣa-sampādanāya svābhedopāsanām śrī-nārāyaṇa-vākyenaivopadiśan ko vāsyā mantra ity asya tat-praśnottaratvena praṇavam evopadiśati—catuḥ-śabda ity ādinā | [J only] viśva-samsthita ity antena granthena |

[P only] tad evaṁ śrī-kṛṣṇo'vatārāṇām śreṣṭho mathurā cāsyā prakṛtya-sthānam ity uktam bhavati | katham vāsyā brahmatā bhavatīty ukter uttaram vaktum praṇavārtham āha hy omkārasyeti | hi yasmāt | omkārasya a-kāra-u-kāra-ma-kārārdha-mātrā-rūpaiḥ amśaiḥ kṛto rāmāniruddha-pradyumna-kṛṣṇābhidheyo mūrti-catuṣṭaya-vyūhas¹ [Both] tasmād bijād vṛkṣa ivābhivyaktaḥ | catuḥ-śabdaś catuḥ-saṅkhyāko veda eka eva bhavet | tad-artha-mātra-tātparyo² bhaved ity arthaḥ | tasmāt sa eva mahā-mantra iti bhāvaḥ | śabdo hy eko bhaved omkāra udāhrta iti pāṭhe eka eva omkāro yaḥ, sa eva śabdaḥ sarvo'pi veda bhaved ity arthaḥ | tādīya-śabdārthayos tad-ātmakatvāt | tathāpi tad eva tātparyam ||

--o)0(o--

(38)

**tasmād eva³ paro rajaseti so'ham ity
avadhāryātmānam gopālo'ham iti bhāvayet ||**

viśveśvaraḥ (42): yaṁ ca smṛtvā muktā asmāt saṁsārād ity asyottaram āha—tasmād iti | tasmāt praṇavābhidheyāt rajasah kāma-karmātmakāt para ity evainvidho yo devaḥ so'ham iti avadhārya manasā niścītya ātmānam gopālo'ham iti bhāvayet | rajaseti sandhiś chāndasaḥ | ātma-svarūpa-gopālātmānam ity upāśīteti vākyārthaḥ ||

¹ J only has kṛtas after omkārasya.

² P. tad artham eva tātparyo

³ tasmād devaḥ (vizvezvara edition)

brahmopaniṣad-yogī (30a): yaṁ smṛtvā muktā asmāt saṁsārāt ity asyottaram āha—tasmād iti | tasmāt praṇavābhidheyatvāt rajasa ity upalakṣita-guṇa-trayāt yaḥ paraḥ so’ham ity avadhārya gopālo’ham iti bhāvayet | rajaseti chāndasaḥ | viśiṣṭopāsteḥ phalaṁ darśayati—sa mokṣam iti | ālāti

śrī-jīvaḥ (42); prabodhānandaḥ (52) : [J only] om̐ namo bhagavate vāsudevāya | [Both] tasmād evaṁ tasmād eva hetoḥ paro rajaseti | paro rajaso rajasah param iti | ajapā-gāyatri-arthānusāreṇa sa gopālo’ham ity avadhārya | sūrya-sattayā raśmi-sattāvat tat-sattayaiva mat-sattā iti niścitya gopālo’ham iti bhāvayet | mūla-tr̥ptyaiva hi pallava-tr̥ptir bhavatīti yat kimcit svasmin kartavyam tat tasminn eva kuryād ity arthaḥ | [jagad-vyāpāra-varjam](#) [Vs. 4.4.17] iti nyāyenātyanta-sāmyasyābhāvāt | tatrājapātho, yathā—asau parokṣaḥ sarva-kāraṇa-bhūtaḥ īśvaraḥ śrī-gopālākhyā-paramāvastho rajaso rajasopalakṣita-triguṇa-prakṛtitaḥ paraḥ | tathaiva pratipāditatvāt sa eva | ata etat aparokṣatayā bhāsamānam jīvākhyam pratyak caitanyam katham idam tatrāha om̐ iti | sandhiś chāndasaḥ | tasyaiva praṇavāthatvena mūla-svarūpatvād ity arthaḥ | darśayiṣyate praṇavārtha-paryavasānam śrī-gopāla eva rohiṇī-tanaya rāma ity ādinā | tad eva punaś ca tasyāvatārasya brahmatvam sādhitam |

[P only] kim ca, om̐kārasya ekaḥ śabdaḥ hi eva bhavet sarvasya śabdasya tad-ātmakatvāt | [om̐kāra-prabhavā vedā om̐kāra-prabhavā surāḥ](#) udāhṛtaś ca śrutibhiḥ |

[om̐ ity etad akṣaram idam sarvam tasyopavyākhyānam bhūta-bhavad-bhaviṣyad iti | sarvam om̐kāra eva yac cānyat trikālātītam tad apy om̐kāra eva sarvam etad brahma sāyam ātmā catuṣpād \[māṇḍūkya 1\] ity ādi |](#)

tasmād iti prakṛteḥ paraḥ sac-cid-ānanda-raso’dvītīyaḥ | caitanya-rūpeṇa pratipādyo yo brahma evaṁ brahma rūpeṇa pratipādyo’dvītīyaś caitanya-rūpo’rthaḥ | aham tad-rūpeṇa sthitaḥ tad-abheda ity avadhārya prakṛti-tat-kāryam kāla-traye’pi nāstīti niścitya gopālo’ham iti bhāvayet | advītīya-paripūrṇa-sva-prakāśa-sac-cid-ānandaika-rasam brahma tad eva brahma-tad-rūpeṇaivātmānam bhāvayed ity arthaḥ ||

(39)

**sa mokṣam aśnute | sa brahmatvam adhigacchati |
sa brahma-vid bhavati ||**

viśveśvaraḥ (41): viśiṣṭopāsteḥ phalāni darśayati | sa upāsakaḥ mokṣam avidyā-kāma-karma-viyogam aśnute sa brahmatvam sarva-bṛhattvam adhigacchati | atra hetum āha—sa brahmavid bhavatīti ||

brahmopaniṣad-yogī (30b): viśiṣṭopāsteḥ phalaṁ darśayati—sa mokṣam iti | ālāti ādatte svīkarotīty arthaḥ | om̐ tat sat so’ham ity atra om̐-tac-chabdābhyām yad vācyam sat param

uttara-tāpanī

brahma so'ham iti bhāvayet | om-tat-sat-pada-vācyam lakṣyam vā param satyam abādhitam
brahma sa eva gopāla ity arthaḥ ||

śrī-jīvaḥ (41); prabodhānandaḥ (51) : tad etad upāsanasya phalam āha—sa mokṣam ity
ādinā | sa gopālo bhavatīty antena | prathamam tāvan mokṣam avidyā-vimokam aśnute | tataś
ca brahmatvam śuddha-cid-rūpatvena brahma-samāna-rūpatvam | tataś ca brahma-vit |
narākṛti param brahmānubhavī bhavati ||

(40)

yo gopān jīvān vai ātmatvenāsṛṣṭi-paryantam ālāti sa gopālo bhavati hy om tad
yat so'ham | param brahma kṛṣṇātmako nityānandaika-rūpaḥ so'ham | om tad
gopāla eva param satyam abādhitam | so'ham ity ātmānam ādāya
manasaikyam kuryāt | ātmānam gopālo'ham iti bhāvayet |
sa evāvyakto'nanto nityo gopālaḥ ||

viśveśvaraḥ (44): vyutpatti-pūrvakam gopālakatvam darśayati | gopān jīvān ātmatvena āsṛṣṭi-
paryantam ālāti ādatte svīkaroti | padārtham uktvā vākyārtham āha sa gopālo bhavatīti |
gopālatvena viśiṣṭa-bhāvanām uktvā kṛṣṇatvena tām āha om tad yat so'ham iti | om-tat-
śabdābhyām vācyam yat param brahma so'ham ity avadhāryātmānam (from 38) ity
anuvartanīyam | tataḥ kṛṣṇātmako nityānandaika-rūpo'ham iti bhāvayed iti śeṣaḥ
kṛṣṇātmaka ity asyaiva vyākhyānam nityānandaika-rūpa iti | kṛṣṇa sattāyām iti dhātv-arthānta-
śabdasya cānandārthatvāt brahmātmaikya-bhāvanā-pūrvakam gopālaikya-bhāvanām āha
om tad gopāla eva param satyam iti | om-tac-chabda-vācyam param satyam abādhitam
brahma gopāla eva sa gopālo'ham iti ātmānam manasā ādāya jñātvā aikyam kuryāt | tad eva
vivṛṇoti ātmānam gopālo'ham iti bhāvayet iti | gopālatmaikya-bhāvena hetum āha sa
evāvyakto'nantas tam bhāvayed ity arthaḥ | māyāyām ativyāptim vārayati ananta iti |
deśato'nantatvam māyāyām apīty ata āha nitya iti | puruṣārtha-hetutām āha gopāla iti ||

brahmopaniṣad-yogī (30b): ālāti ādatte svīkarotīty arthaḥ | om tat sat so'ham ity atra om-tac-
chabdābhyām yad vācyam sat param brahma so'ham iti bhāvayet | om-tat-sat-pada-vācyam
lakṣyam vā param satyam abādhitam brahma sa eva gopāla ity arthaḥ |

śrī-jīvaḥ (44); prabodhānandaḥ (53b-58): tataś ca gopān jīvān¹ svānujīvino yaś cātmatvena
parama-snehād ātmābhedenā ā-sṛṣṭi-paryantam sarga-pralayopalakṣitam kālam sarvam eva
vyāpya ālāti svīkaroti | gopāla eva sa bhavati gopa-vargavat snehādinā tad-abhinna iva tan-
nikāṭe tiṣṭhatīty arthaḥ |

yathā tvam saha putrais tu yathā rudro gaṇaiḥ saha |

¹ jīvān not in P.

uttara-tāpanī

yathā śrīyābhiyuko'ham tathā bhakto mama priyaḥ || iti hi (2.49) vakṣyate |

lakṣaṇām vinā tu para-matam api nābhāsate | sṛṣṭiḥ sargādikaḥ kālah | paryantaḥ
pralayādikaḥ | tayor dvandvaikye sṛṣṭi-paryantaṁ tad abhivyāpya ā-sṛṣṭi-paryantaṁ iti gopān
jīvān | vai iti kvacit |

nanv evaṁ cet śrī-kṛṣṇasya ko viśeṣaḥ | tatrāha—sa gopālo bhavati hīti | hi eva sa śrī-
kṛṣṇākhyā eva gopālo bhavati, na tv anyo'pi arthaḥ |

adrṣṭvānyatamaṁ loke śīlaudārya-guṇaiḥ samam |
aham suto vām abhavaṁ pṛṣṇigarbha iti smṛtaḥ ||

iti [BhP 10.3.41] śrī-devakīm prati tad-vākyāt | tarhi bhavān kaḥ | tatrāha om tad iti | praṇava-
vācyaṁ tat yat paraṁ brahma so'ham ity arthaḥ |

nanu tat kim paraṁ brahma nāma narākṛti-para-brahmaṇaḥ kṛṣṇād anyāḥ ? neti | para-
brahma-śabdābhidheyo yaḥ kṛṣṇas tad-ātmakas tad ananya eva | so'ham | ata eva
nityānandaika-rūpo'ham ity arthaḥ | tathaivopasaṁharati om tad iti | tasmād om tad yat
so'ham paraṁ brahmety arthaḥ | gopāla eva paraṁ satyam abādhitam iti | tathāpi tan-
mūlatvena mama tad-rūpatvam ity arthaḥ | so'ham iti tathāpy anyo'pi sa gopālo'ham ity
ātmānam ādāya vibhāvya manasā aikyaṁ kuryād aikya-bhāvanayopasītety arthaḥ | tad eva
vyanakti ātmānam gopālo'ham iti bhāvayet iti | [P only] tad-amśe tad eveti boddhavyam |

[Both] punar gopālasyaiva svasmād api śreṣṭhatvam darśayati sa evāvyakta iti | na kenāpi
vyajyata iti svayaṁ siddha ity arthaḥ | [P only] yad uktam ātmanā gopāla-svarūpeṇa aikyaṁ
kuryāt | eka-rūpatve eka-rasatvam pramāṇato niścitaṁ kuryāt | sa eva gopāla vyaktaḥ kasyāpi
copāsakasya vyaktaḥ prakātaḥ | tasya śuddha-prema-rasa-magnasyānya-dṛṣṭy-asambhavāt |
ato gopāla evāvyaktaḥ sa eva ca nityaḥ | akhaṇḍa-caitanyānanda-svarūpo brahma-
svarūpatvāt | kintu sa evānanto guṇādi-pariccheda-rahitaḥ | yādavendra-rūpe'pi tad-apekṣayā
ānanda-śakti-saundarya-mādhuryādi-camatkārasya anyūnatvād gopāla eva ||

(41)

mathurāyām sthitir brahman sarvadā me bhaviṣyati |
śaṅkha-cakra-gadā-padma-vana-mālāvṛtas tu vai ||

viśveśvaraḥ (44): ko vāsyāvatārasyāśrayo nityam ity āśaṅkya nārāyaṇo brahmāṇam pratyāha
mathurāyām sthitir iti | yo'ham śaṅkha-cakrādibhir āvṛtaḥ tu vai prasiddham tasya me
sarvadā mathurāyām sthitir bhaviṣyati ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (31): yā purī gopālādhiṣṭhitā bhavet tasyām mathurāyām sthitiḥ ||

uttara-tāpanī

śrī-jīvaḥ (45); prabodhānandaḥ (59): tad evaṁ¹ śrī-gopālasya sarva-śreṣṭhatvam uktvā¹ padmanābhaḥ svasyāpi tad-anugatiṁ darśayati—mathurāyām iti | sarvadā bhaviṣyatīti etad-uttara-kāle'pi sarvadaiva bhaviṣyatīty arthaḥ | tad-āvaraṇa-devatātveneti śeṣaḥ | | pūrva-tāpanyām (22) hi yantra-prasaṅge vāsudevādayo'pi tad-āvaranātvena darśitāḥ—vāsudevādīty ādinā | [P only] caturbhujā-śrī-vāsudeva-rūpeṇa nijāyudhena virājitam ||

(42)

**viśva-rūpaṁ² param jyotiḥ-svarūpaṁ rūpa-varjitaṁ |
hṛdā mām saṁsmaran brahman mat-padaṁ yāti niścitam ||42||**

viśveśvaraḥ (45): viśva-rūpaṁ iti | viśva-rūpaṁ param utkr̥ṣṭam nityam jyotiḥ-svarūpaṁ svaprakāśam caitanyātmakam vastutaḥ rūpa-varjitaṁ mām hṛdā saṁsmaran puruṣaḥ niścitam mat-padaṁ yāti ||

brahmopaniṣad-yogī (32): na vyākhyātam |

śrī-jīvaḥ (46); prabodhānandaḥ (60): tatra svasyāpy upāsanām āha—viśva-rūpaṁ iti | viśvam sarvam eva rūpaṁ yasmin | cit-svarūpaṁ iti kvacit pāṭhaḥ | param jyotiḥ parama-tejaḥ-svarūpaṁ | ata eva svam asādhāraṇam rūpaṁ yasya tat | rūpa-varjitaṁ prākṛta-rūpa-rahitam | mat-padaṁ mat-sthānam ||

(43)

**mathurā-maṇḍale yastu jambu-dvīpe sthito'pi vā |
yo'rcayet pratimām mām ca sa me priyataro bhuvi ||43||**

viśveśvaraḥ (46): kīdṛśī pūjāseyety asyottaram āha—mathureti | mathurā-maṇḍale yas tu jambū-dvīpe sthito'pi vā pratimām śīlādi-mayīm mām ca dhyāna-bhāvitam bhuvi samyak arcayet sa me mama priyataro vallabho bhavati ||

brahmopaniṣad-yogī (33): na vyākhyātam |

śrī-jīvaḥ (47); prabodhānandaḥ (61): upāsanāyām api pratimopāsanāyāḥ śreṣṭhatvam darśayati—mathureti | jambūdvīpa-mātre'pi sthito yo'rcayet | kim uta³ mathurā-maṇḍala-sthita⁴ ity arthaḥ | pratimām mām ceti pratimā-rūpaṁ mām cety arthaḥ ||

¹ J only.

² cit-svarUpaM

³ P. has u.

⁴ sthita not in J.

uttara-tāpanī
(44)

**tasyām adhiṣṭhitaḥ kṛṣṇa-rūpī pūjyas tvayā sadā |
caturdhā cāsyādhikāra-bhedatvena yajanti mām ||44||**

viśveśvaraḥ (47): tasyām iti | he brahman ! tasyām mathurāyām adhiṣṭhitaḥ adhiṣṭhāya sthitaḥ kṛṣṇa-rūpī aham tvayā sadā pūjyaḥ | caturvyūham janopadeśam abhipretya tatra sampradāyam darśayati caturdhā veti | pūjyatvena adhikriyanta iti adhikārāḥ asya rūpāṇi teṣām bhedatvena bhinnatvena mām caturdhā yajanti ||

brahmopaniṣad-yogī: na vyākhyātam ||

śrī-jīvaḥ (48); prabodhānandaḥ (62-63): tatra tatra kīdṛśī pūjāsyeti śrī-gāndharvī-praśnasyottaram viśeṣeṇa vadan śrī-kṛṣṇa-rūpasya pūjyatve paramādhikyam āha—tasyām iti | tvayā tu paramādhikāriṇā kṛṣṇa-rūpy eva tasyām pūjyo'ham, na tv etat padmanābhādi-rūpaḥ | atha śrī-kṛṣṇam api kecid vyūha-bhedenopāsate | tad āha—caturdhā cāsyeti | asyopāsanasyādhikāri-bhedatvena tad-bhedenety arthaḥ | mām śrī-kṛṣṇa-rūpiṇam yajati ||

(45)

**yugānuvartino lokā yajantīha sumedhasaḥ |
gopālam sānujam rāmam rukmiṇyā saha tat-param ||**

viśveśvaraḥ (48): idam eva vivṛṇoti—yugānuvartinaḥ sumedhaso lokā iha jambūdvīpe gopālādikaṁ mām yajanti | caturvyūham vivṛṇoti gopālam iti | anu paścāt jāyete tau anujau pradyumnāniruddhau tābhyām sahitaṁ sānujam gopālam | kīdṛśam ? rāma-rukmiṇyā saha vartamānam | tayā ca gopāla-saṅkarṣaṇa-pradyumnāniruddhātmaka-caturvyūhaḥ śaktyā sahita ukto bhavati | punaḥ kīdṛśam ? tat-param rāmādiṣu anuraktam | yad vā tat-param ekāgram yathā syāt tathā yajanta iti sambandhaḥ |

brahmopaniṣad-yogī (34): idam eva vivṛṇoti—yugānuvartina iti ||

śrī-jīvaḥ (49); prabodhānandaḥ (64): anu paścāj jāyete iti anujau pradyumnāniruddhau tābhyām sahitaṁ sānujam gopālam | kīdṛśam ? rāma-rukmiṇyā saha vartamānam sarvo'pi dvandvo vibhāṣayaikavad bhavātīti smrter eka-vacanam | tat-param yathā syāt tathārcayet | sa eva paraḥ puruṣārtho yatreti ||

(46)

**gopālo'ham ajo nityaḥ pradyumno'ham sanātanaḥ |
rāmo'ham aniruddho'ham ātmānam arcayed budhaḥ ||46||**

37

uttara-tāpanī

viśveśvaraḥ (49): ayam caturvyūha eko viṣṇur eva na tu viṣṇoḥ pṛthag ity āha—gopālo'ham iti | gopālādayaś catvāro'pi aham viṣṇur eva tataḥ ātmānam viṣṇum mām caturvidham budhaḥ vidvān arcayet ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī: na vyākhyātam |

śrī-jīvaḥ (50); prabodhānandaḥ (65): atra ca pūrvavad abhedopāsanam darśayati—gopālo'ham iti | ātmānam paramātmānam ||

(47)

**mayoktena sva-dharmaṇa niṣkāmeṇa vibhāgaśaḥ |
tair ayam pūjanīyo vai bhadra-kṛṣṇa-nivāsibhiḥ ||47||**

viśveśvaraḥ (50): mayokteneti | mayā manv-ādi-rūpiṇā vibhāgaśo varṇāśramdi-bheda-prokta sva-dharmaṇa | bhadra-kṛṣṇa-vanayoḥ nivāsibhis taiḥ prasiddhaiḥ varṇāśrama-dharmair ayam caturvidhaḥ kṛṣṇaḥ pūjanīya ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (36): bhadra-kṛṣṇa-nivāsibhiḥ bhadra-kṛṣṇa-vanayoḥ nivāsibhiḥ ||

śrī-jīvaḥ (51); prabodhānandaḥ (67-68): pūrvokta-vana-dvaya-vāsibhis tu mayokteneti **bṛhad-gautamīya-tantrā** dau mayā śrī-kṛṣṇa-rūpeṇa svayam uktena sva-dharmaṇa sva-prāpakenopāsanena | bhadreti bhadra-vana-kṛṣṇa-vana-nivāsibhir ity arthaḥ ||

(48)

**tad-dharma-gati-hīnā ye tasyām mayi parāyaṇāḥ |
kalinā grasiṭā ye vai teṣām tasyām avasthitih ||**

viśveśvaraḥ (51): sva-dharma-vihīnānām api mat-parāyaṇānām eva mat-puryām avasthitir na tv abhaktānām ity āha—tad-dharma-gati-hīnā iti | kalinā grasiṭā grastāḥ santaḥ tad-dharma-gati- hīnā āśramācāra-rahitā api ye tasyām puryām mat-parā bhavanti vai teṣām eva tasyām puryām avasthitir nānyeṣām ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (37): svāśramācāra-hīnā api mad-bhaktāś cet mat-puryām avasthitir yujyate na tv abhaktānām ity āha—tad-dharmeti |

śrī-jīvaḥ (52); prabodhānandaḥ (68): mathurāyā mahimādhikyam āha—tad-dharmeti | bhagavad-dharma-rūpā yā gatis tayā hīnā ye tathā ye ca tasyām sthitvā mayi parāyaṇās tathā ye kalinā grasiṭāḥ pāpātmānas teṣām sarveṣām evāviśeṣeṇa tasyām mathurāyām avasthitis tad-

uttara-tāpanī
adhikāro bhavati | nānya-tīrthavat puṇyātmanām evety arthaḥ | yathoktam **ādi-vārāhe-- yeśām**
kvāpi gatiṃ nāsti teṣām madhupurī gatiḥ iti |

(49)

yathā tvam saha putrais tu yathā rudro gaṇaiḥ saha |
yathā śriyābhiyukto'ham tathā bhakto mama priyaḥ ||49||

viśveśvaraḥ (52): atra hetum āha yatheti | yathā putraiḥ sanakādibhiḥ saha tvam yathā ca
gaṇaiḥ saha rudraḥ, yathā ca śriyā abhiyuktaḥ sahita aham mama priyaḥ, tathā bhakto mama
priyaḥ | atas tatra puri bhaktānām evāvasthitir iti śeṣaḥ |

brahmopaniṣad-yogī (38): putrais tu sanakādibhiḥ |

śrī-jīvaḥ (53); prabodhānandaḥ (69): tatra bhaktānām vaiśiṣṭyam vadan gatiṃ ca darśayati—
yathā tvam iti ||

(50)

sa hovācābja-yoniḥ –
caturbhir devaiḥ katham eko devaḥ syāt |
ekam akṣaram yad viśrutam
anekākṣaram katham bhūtam ||

viśveśvaraḥ (53a): ya evam prabodhitaḥ | ha prasiddhaḥ | abjayonir uvāca | kiṃ ? caturbhir
devaiḥ gopāla-rāmādibhiḥ katham eko devaḥ syāt ? anekeṣām ekatvam vyāhatam ity arthaḥ |
ekam akṣaram yat praṇavākhyam viśrutam tarhi katham gopāla-rāmādy-anekākṣaram bhūtam
jātam ||

brahmopaniṣad-yogī (39): na vyākhyātam |

śrī-jīvaḥ (54); prabodhānandaḥ (70): śrī-kṛṣṇasya caturdhātve sandihya pṛcchatīty āha—sa
hovāceti | caturbhī rāmādi-samjñair devaiḥ katham ekaḥ kṛṣṇākhyā eva devaḥ syāt | tatra yat
kāraṇam tad ucyatām ity arthaḥ | kiṃ ca praṇavasyaikākṣaratvena prasiddes tad-vāco'sāv eka
eva syāt | na tu catuṣṭayaḥ | tatas tasya catuṣṭayākṣarātmakam vaktavyam ity āha—yat
praṇavākhyam ekam evākṣaram viśrutam om ity ekākṣaram brahmeti sāstrāvagatam tat khalv
anekākṣaram katham kena prakāreṇa bhūtam babhūveti ||

(51)

sa hovāca tam hi vai –

uttara-tāpanī
 pūrvam hy ekam evādvitīyam brahmāsīt
 tasmād avyaktam avyaktam evākṣaram
 tasmād akṣarāt mahat tattvam
 mahato vai haṅkāras
 tasmād evāhaṅkārāt pañca tan-mātrāṇi
 tebhyo bhūtāni tair āvṛtam akṣaram bhavati ||

viśveśvaraḥ (53b): sa heti | evam pṛṣṭaḥ ha prasiddhaḥ viṣṇuḥ taṁ hi vai uvāca | ekasyānekātmakatva upapādayitum tasya jagan-mūla-kāraṇatvam vaktum āha pūrvam hi ekam evādvitīyam ity ādi | pūrvam sṛṣṭeḥ prāk ekam sajātiya-bheda-rahitam eva śabdāt svagata-bheda-rahitam advitīyam vijātiya-bheda-rahitaṁ brahma āsīt | tasmād brahmaṇaḥ avyaktam sarva-kārya-kāraṇa-śaktiḥ avyaktam āsīt | avyaktam eveti | yad avyaktam tad akṣaram brahma eva tac-chakti-rūpatvāt | tasmād akṣarān mahat-tattvam | mahato vai haṅkāraḥ | ahaṅkāra-varṇa-lopaś chāndasaḥ | tasmād evāhaṅkārāt pañca tan-mātrāṇi bhūta-sūkṣma-rūpāpara-paryāyāḥ | tebhyo bhūtāni pañca-mahā-bhūtāni ity arthaḥ | tair āvṛtam iti | taiḥ mahad-ādibhir iva mṛt ||

brahmopaniṣad-yogī (39-41): brahmaṇaḥ pṛṣṭaḥ sa hovāca | svājña-dṛṣṭyā tasmād avyaktam ekākṣaram | tebhyaḥ pañcīkṛta-bhūtāni tair āvṛtam akṣaram ghaṭa-śarāv ādyāvṛta-mṛt-piṇḍavad ity arthaḥ ||

śrī-jīvaḥ (55); prabodhānandaḥ (71-72): tatra sa śrī-nārāyaṇas taṁ ha sphuṭam uvāca | ekasminn api vastuny acintya-śaktyā sarvo’pi bhedaḥ sampadyata iti vyaktam upaviṣṭavān ity arthaḥ |

[P only] pūrvam hīti [Both] atha yat pṛṣṭam ekam akṣaram yad viśrutam iti tad-vidhāpi saṅgacchate | anaśvara-sarva-kāraṇa-vastu-gatatvena praṇavākhya-varṇa-viśeṣatvena ceti | tatra cāstām tāvad anativilakṣaṇānām caturṇām vyūhānām vārtā | ativilakṣaṇasya jagato’pi tathātve saiva kāraṇam ity āha—pūrvam hīti | pūrvam sṛṣṭeḥ prāk | hi prasiddhau | ekam eva brahmāsīt | tatra svarūpa-¹śakter vyaktatve’pi sa-lakṣaṇatvād ekam¹ evety uktam | vilakṣaṇāyāḥ śakteḥ sakāryāyā līnatvenādvitīyam iti | tasmād brahmaṇas tv avyaktam sarva-brahmāṇḍa-kāraṇa-śakti-samāhāra-rūpam, tathā prakṛtākāśādi nāma vācyam vyaktam āsīt² | avyaktam evaikākṣaram iti | [J only] tac cāvyaktam śaktitvāt--**ekam evādvitīyam brahma** ity uktam eka-rūpam akṣaram śaktamad brahma [Both] tad abhinnaṁ eva śakti-śaktimator abhinna-vastutvād ity arthaḥ³ | tasmād avyakta-tādātmyāpannād akṣarān mahan mahat-tattvam | mahato vai haṅkāra⁴ ity atra a-kāra-lopaś chāndasaḥ | tasmād evety ādi sugamam |

¹ zaktyāpy uktam (P)

² P. athāprakṛtākāśādinām avyaktam āsīt |

³ ity arthaḥ not in P.

⁴ P. reads ahaGkāraḥ and drops the explanation.

uttara-tāpanī

tair āvṛtam iti bahirmukhatākārakais tair ācchannam¹ bhavati [P only] ghaṭa-śaravādibhir
[Both] ity arthaḥ | [J only] **parāñci khāni vyatṛṇat svayambhūs tasmāt paśyati** [kaṭha 2.1.1]
ity ādi śruteḥ ||

(52)

**akṣaro'ham omkāro'ham ajaro'maro'bhayo'mṛto
brahmābhayaṁ hi vai sa mukto'ham asmi | akṣaro'ham asmi ||**

viśveśvaraḥ (53c): akṣaro'ham iti | avyākṛtākṣarātmako viṣṇuḥ omkāraś cāham |
omkāraḥsara-brahmaṇa aikyopapādanāya omkāre brahma-dharmān āha—ajara iti | ajaro'maro
jarā-maraṇa-sūnyaḥ | abhayo'vidyā-kāma-karma-sūnyaḥ | amṛta ānandātmaka omkāra iti
śeṣaḥ | tathāvidha-brahma-pratīkatvāt | atha akṣara-dharmān āha brahmeti | akṣaraḥ
avyākṛtākhyāḥ abhayaṁ hi vai brahma brahma-śakti-samudāya-rūpatvāt | atha brahma-
dharmān āha—mukto'ham iti | aham muktaḥ avidyā-sparśa-rahitaḥ asmi akṣaro'ham avināśī
aham asmi ity arthaḥ | omkāro brahma tat-pratīkatvāt tathākṣaram avyākṛtaṁ brahma tac-
chakti-rūpatvād iti vivakṣitārthaḥ |

brahmopaniṣad-yogī: na vyākhyātam.

śrī-jīvaḥ (56); prabodhānandaḥ (73): tatra śrī-padmanābhaḥ svasya pūrvoktākṣara-rūpatvena
praṇavākṣara-rūpatvena cākṣaratvaṁ vyañjayan praṇavasyāpi tad-dvaya-rūpeṇākṣaratvaṁ
darśayati—akṣaro'ham omkāro'ham iti | tatra omkārasya tad-rūpatvam āha—ajara iti | hi
yasmāt | sa omkāraḥ | ajaras tathā abhayāmṛto nirbhaya-paramānanda-rūpaḥ | hi yasmāt |
abhayaṁ yad brahma tad eva sa iti | svasya ca tad-rūpatvam upasaṁharati—mukto'ham asmi |
akṣaro'ham asmīti ||

(53)

**sattā-mātraṁ viśva-rūpaṁ prakāśaṁ vyāpakaṁ tathā |
ekam evādvayaṁ brahma māyayā tu catuṣṭayam ||**

viśveśvaraḥ (53d): nanv evaṁ brahma cet kathaṁ catuṣṭayaṁ sampannam ity āśaṅkya
mantram āha—sattā-mātraṁ iti | sattā-mātraṁ viśva-rūpaṁ prakāśaṁ vyāpakaṁ tathā |
ekam evādvayaṁ brahma māyayā tu catuṣṭayam iti spaṣṭam ||

brahmopaniṣad-yogī: na vyākhyātam.

¹ P. has bahir-acchannam

uttara-tāpanī

śrī-jīvaḥ (57); prabodhānandaḥ (74): tad evaṁ jagad-aṅḍa-rūpaṁ bhedaṁ dṛṣṭāntayitvā dārṣṭāntikam caturvyūha-rūpaṁ api darśayan | omkārasya varṇa-rūpatvenāpi bhedaṁ darśayati—sattā-mātram iti śloka-dvayena | sattā bhāvaḥ sac-cid-ānanda-lakṣaṇaḥ | tatra cittvaṁ jaḍa-pratīyogitvam | ānandatvaṁ duḥkha-pratīyogitvam iti tad-dvaya-pratīyogi kim api yad vastu tan-mātram tat-svarūpaṁ ity arthaḥ | śaktyā tu viśva-rūpaṁ viśvam anantaṁ rūpaṁ rūpa-guṇa-lilā-vaibhavaṁ yatra tat | yataḥ prakāśaṁ prakāśavat sva-para-guṇa-prakāśakam ata eva vyāpakam tad idṛśam ekam ity ādinā pūrvoktaṁ yad brahma tad eva māyayā svopāsakān prati kṛpayā sāmānyatas tāvac catuṣṭayaṁ bhavac-caturdhāvīrbhavati—māyā dambhe kṛpāyā ca iti **viśva-prakāśāt** | ekasyaiva tasya tattvasya māyopādhitvena mal-lakṣaṇa-puruṣa-nāmākṣara-rūpatvaṁ svataḥ pūrṇa-bhagavad-rūpatvam upāsanānusāreṇa vibhaktatayā uditvaratvaṁ ceti bhāvaḥ ||

(54-55)

rohiṇī-tanayo rāmo a-kārākṣara-sambhavaḥ |
taijasātmakaḥ pradyumno u-kārākṣara-sambhavaḥ ||
prājñātmako'niruddho ma-kārākṣara-sambhavaḥ |
ardha-mātrātmakaḥ kṛṣṇo yasmin viśvaṁ pratiṣṭhitam ||

viśveśvaraḥ (55-56): māyayā catuṣṭayatvaṁ vivṛṇoti rohiṇī-tanaya iti | a-kārākṣarāvacchinnayā māyayā sambhavaḥ āvirbhāvo yasya saḥ a-kārākṣara-sambhavo rohiṇī-tanayo rāmaḥ | viśvātmako jāgrad-avasthādhiṣṭhāṭṭṛ-samaṣṭi-rūpa ity arthaḥ | taijasātmaka iti | u-kārākṣarāvacchinnayā māyayā prādurbhūtaḥ pradyumnaḥ taijasātmaka svapnāvasthādhiṣṭhāṭṭṛ-samaṣṭi-rūpa ity arthaḥ |

prājñātmaka iti | ma-kārākṣarāvacchinnayā māyayā prādurbhūtaḥ aniruddhaḥ prājñātmakaḥ suṣuptāvasthādhiṣṭhāṭṭṛ-samaṣṭi-rūpa ity arthaḥ | śrī-kṛṣṇas tu avasthā-trayātītaṁ turīyaṁ dhāmety āha ardha-mātrātmaka iti | ardha-mātrā viśeṣato'nuccāryā ardha-mātrā sthitā nityā yānuccāryā viśeṣataḥ iti smrteḥ | tad-ātmakaḥ tat-prakāśakaḥ kṛṣṇaḥ yasmin sad-ānandātmake kṛṣṇe viśvaṁ pratiṣṭhitam adhyastam ||

brahmopaniṣad-yogī (42-43): katham ekasya cāturvidhyam ity atra rohiṇī-tanaya iti | kṛṣṇasya avasthātraya-tad-adhyākṣātītatvena turya-rūpatvāt kṛṣṇo brahmaivety arthaḥ |

śrī-jīvaḥ (58); prabodhānandaḥ (75): atha tac-catuṣṭaya-vibhāgaṁ vadan tatra varṇa-rūpatvenāpy akṣara-śabda-vācyā-tad-vyañjakasya omkārasya vibhāgam api darśayati—rohiṇīti | atra rohiṇī-tanayatayā nirdeśaś caturvyūhāntara-bhrama-nirāsārthaḥ | a-kārākṣareti tena praṇavādy-akṣareṇa japtena¹ sambhavaḥ prādurbhāvo yasya saḥ | so'yaṁ ca viśvātmako jñeyaḥ | taijasa-prājñātmakatayā pradyumnāniruddhāyor vakṣyamāṇatvāt | viśva-śabdenātra

¹ Not in P.

uttara-tāpanī

prasphuṭam aiśvaryam | taijasa-prājña-śabdābhyāṁ tato nyūna-nyūnam | jāgrad-ādy-avasthā-
bhedena jīvasyaiva¹ tat-tad-ātmakatvāt | rāmasya ṛṭīyordhva-vakṣyamāṇatvena
prājñātmakatāyā eva vyavasthāpanīyatvāt² |

[P only] omkārasyaikākṣaratve'pi a-kāro-kāra-makārārdha-mātra-niṣpannatvāt
tasyānekākṣaratvaṁ vāsudeva-saṅkarṣaṇa-pradyumnāniruddhāḥ | ardha-mātrātmaka iti
seyam ardha-mātrā⁴ bindu-nādātmakā tasyaiva ca turyatvāt sarvo'pi praṇava³ ucyate | ata eva
pūrṇa-praṇava-bindu-nādeneti śrī-kṛṣṇasya-pūrṇatvaṁ darśitam |

[J only] ardha-mātrātmaka iti seyam ardha-mātrā nāda ucyate | tasyaiva caturthatvāt | ardha-
mātrā-śabdaś cājahal-lakṣaṇayā etad-antaḥ sarvo'pi praṇava ucyate | kevalasya taj-
japasyāsambhavāt | ata eva pūrṇa-praṇava-vyaṅgatvena kṛṣṇasya pūrṇatvaṁ darśitam |

[Both] tad evāha—yasmin viśvaṁ pratiṣṭhitam iti | [P only] tathātra sambhava-padam
anuktvātma-padoktiḥ praṇava-māhātmyāya punas tad-abhede uktaḥ | [Both] so'yaṁ praṇavaḥ
śabda-rūpaḥ śrī-bhagavad-avatāra eva mantavya⁴ iti ||

(56)

**kṛṣṇātmikā jagat-kartrī mūla-prakṛti-rukmiṇī |
vraja-strī-jana-sambhūta-śrutibhyo brahma-saṅgataḥ |
praṇavatvena prakṛtiṁ vadanti brahma-vādināḥ ||**

viśveśvaraḥ (56): bindu-pratipādyā-rukmiṇī mūla-prakṛti-rūpety āha kṛṣṇātmiketī | kṛṣṇa-
śakti-rūpatvāt śakti-śaktimatoś cābhedāt kṛṣṇa-svarūpā jagatkartrī mūla-prakṛtir jñātavyeti
śeṣaḥ | kīdrśī rukmiṇīty āha vraja-strī-jana-sambhūtetī | vraja-strī-jane sambhūtāḥ prasiddhā
yāḥ śrutayas tābhyāḥ prasiddho yo brahma-saṅgas tasmādd hetoḥ |

brahmopaniṣad-yogī (44a): bindu-pratipādyā-rukmiṇī-svarūpam āha kṛṣṇeti | śakti-
śaktimato ābhedāt kṛṣṇātmikā rukmiṇī jagatkartrī mūla-prakṛtiḥ | saiva vrastrī rādhā-rupiṇī
prakṛtiḥ | vraja-strī-janeṣu sambhūtāḥ śrutayas tābhyo brahma-saṅgataḥ praṇavatvaṁ tasyā
brahma-vādināḥ prakṛtitvaṁ vadanti |

prabodhānandaḥ (76): yasmin sadānandātmaka-kṛṣṇa-śakti-rūpatvāt śakti-śaktimato
ābhedāt kṛṣṇa-svarūpā jagatkartrī mūla-prakṛtir jñātavyeti śeṣaḥ | vraja-strī śrī-rādhā-rupiṇī
tatra sā rukmiṇī prakṛṣṭa-tad-rūpatvāt prakṛtir ity āha | jana-sambhūtetī janeṣu sambhūtāḥ
yāḥ śrutayas tābhyāḥ prasiddho yo brahma-saṅgas tasmādd hetor yat praṇavatvaṁ prakṛti-

¹ jīvasyeva (P)

² Not in P.

³ J. nāda

⁴ Not in P.

uttara-tāpanī

stutitvaṃ prasiddhis tasyā brahmavādinaḥ prakṛtitvaṃ vadanti | kṛṣṇa-tādātmyāpannavāt
kṛṣṇātmikety uktam | jagat-kartrī mūla-prakṛti-rūpeti | vraja-strī-jana-sambhūta-śrutibhya iti |
tāsām brahmaṇā sarvato bṛhatva-yuktena saṅgādd hetoḥ prañavatvena prakṛṣṭatayā śrutinām
apy abhivyaktāvīrbhāva-prakṛtitvaṃ sṛṣṭatvaṃ vadanti brahma-vādinaḥ veda-vadana-śīlāḥ
veda-prāmāṇye vadanti | yathoktaṃ vārāṇasyām viśālākṣī vimalā puruṣottam | rukmiṇī
dvāravatyām tu rādhā vṛndāvane vane ||

--o)0(o--

(57)

tasmād omkāra-sambhūto gopālo viśva-sambhavaḥ ||

viśveśvaraḥ (57): prañavatvaṃ prakṛṣṭa-stutitvaṃ asat-sattvādi-guṇāropa-hetutvaṃ tena
hetunā brahmavādinaḥ | yad vā viśva-taijasādi-rūpeṇa caturdhā saṁsthitam ity arthaḥ | tasyā
prakṛtitvaṃ vadanti | tasmāt brahma-svarūpatvāt omkāreṇa sambhūtaḥ prakṛti-pratipādyatvāt
prādurbhūto gopālaḥ viśva-saṁsthita ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (45a): yasmād evaṁ tasmāt asya brahma-svarūpatvāt omkāra-
sambhūtaḥ omkārarthatayā tat-pratipādyatvāt | viśvādhārāntaryāmitayā sthitatvāt viśva-
saṁsthitāḥ | kiṁ vaktavyaṃ caturdhā saṁsthita iti |

jīvaḥ (60); prabodhānandaḥ (77) : tasmād iti gopālaḥ omkāra-samyak-prāptaḥ | tasmād
brahma-rūpatvād omkāreṇa sambhūtaḥ pratipādyatvāt prādurbhūto gopālaḥ | viśva-saṁsthitō
viśvākāreṇa saṁsthitāḥ | bahudhā saṁsthita ity arthaḥ ||

--o)0(o--

(58)

**klīm omkārasyaaikyatvaṃ paṭhyate brahma-vādibhiḥ |
mathurāyām viśeṣeṇa mām dhyāyan mokṣam aśnute ||**

viśveśvaraḥ (58): klīm omkārasyaaikyatvam iti | klīm omkārayoḥ aikyatvaṃ brahma-vādino
vadanti | ataḥ tat paṭhyate bijādyāḥ samantra ity arthaḥ | ukta-gopāla-bhajanam mathurāyām
atīsayena jhatiti mokṣa-phaladam ity āha mathurāyām iti | mathurāyām mām dhyāyan
viśvākāreṇa saṁsthitāḥ kiṁ punar vaktavyaṃ caturdhā saṁsthitāḥ viśeṣeṇa śīghram mokṣam
prāpnotīty arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (45): yasmād evaṁ tasmāt asya brahma-rūpatvāt omkāra-sambhūtaḥ
omkārarthatayā tat-pratipādyatvāt | viśvādhārāntaryāmitayā sthitatvāt viśva-saṁsthitāḥ | kiṁ

uttara-tāpanī

vaktavyam caturdhā samsthita iti | klīm-omkārayor ekatvam brahma-vādino vadanti bīja-
dvayasyaikārtha-paryavasāyivāt | mathurāyām mad-bhajanam śīghra-phaladam ity āha—
mathurāyām iti ||

jīvaḥ (61); prabodhānandaḥ (78-79): nanu klīm-kārasyaiva tan-mahā-mantra-bījatvam
prasiddham tatrāha klīm iti | klīm-kāra omkārayor ekaṁ evaikyaṁ tasya bhāva aikyatvam
ekatvam dvayam idaṁ tulya-svarūpaṁ tulya-śaktikaṁ tulya-pratipādyam ceti praṇava-
vyākhyānena tasyārthaḥ kathitaḥ iti | brahmavādibhir vedārtha-tattvajñaiḥ ||78||

atha pūjā-prastāvena dhyānam tasya sthāna-viśeṣam cāha mathurāyām iti | mathurāyām
atīśayena jhaṭīti mokṣam aśnute | mat-prāpti-vighnād vimokaṁ prāpnoti ||79||

--o)0(o--

(59-62)

**aṣṭa-patram vikasitam hṛta-padmaṁ tatra samsthitam |
divya-dhvajātapatrais tu cihnitaṁ caraṇa-dvayam ||59||
śrīvatsa-lāñchanam hṛt-stham kaustubham prabhayā yutam |
catur-bhujam śaṅkha-cakra-śārṅga-padma-gadānvitam ||60||
sukeyurānvitam bāhum kaṅṭham mālā-suśobhitam |
dyumat-kirīṭa-valayaṁ sphuran-makara-kuṇḍalam ||61||
hiraṇmayam saumya-tanum sva-bhaktāyābhaya-pradam |
dhyāyen manasi mām nityam veṇu-śrṅga-dharam tu vā ||62||**

viśveśvaraḥ (59-62): mām dhyāyan ity anena sūcitam dhyānam viśadayati aṣṭa-patram
vikasitam hṛt-padmaṁ tatra samsthitam divya-dhvajātapatrais tu cihnitaṁ caraṇa-dvayam iti |
aṣṭa-patra-vikasita-hṛdaya-kamala-samsthitam mām nityam dhyāyed ity agreṇaiva
sambandhaḥ | tatrādaḥ divya-dhvajātapatraiḥ cihnitaṁ caraṇa-dvayam dhyāyet ||

hṛt-stham śrīvatsa-lāñchanam prabhayā yutam ca kaustubham dhyāyet | caturbhujam
caturbhir guṇitam bhujam śaṅkha-cakra-gadā-śārṅga-padmānvitam dhyāyet | śārṅga-
padamayor eka-kare sthitir iti bodhyam | tena kara-catuṣṭaye pañca-dhāraṇam upapannam ||

bāhum ca sukeyuraiḥ aṅgadiḥ anvitam dhyāyet | bāhum ity eka-vacanam jāty-abhiprāyeṇa |
tathā kaṅṭham mālā-suśobhitam dhyāyet | tathā dyuman dīptimān kirīṭaḥ tam smaret | tathā
sphurantī makarākāre kuṇḍale tayor dvayam ity arthaḥ ||

hiraṇmayam dedīpyamānam viṣṇum tathā saumya-tanum prasanna-madhurākṛtim sva-
bhaktāya sva-bhaktebhyaḥ abhaya-pradam mokṣadam ity arthaḥ | athavā dvibhujam dhyāyed
ity āha veṇu-śrṅga-dharam tu veti ||

brahmopaniṣad-yogī (46-49): hṛt-sthaṁ śrīvatsa-lāñchanam mām dhyāyed ity arthaḥ ||

jīvaḥ (62-65); prabodhānandaḥ (80): dhyānam viśadayati aṣṭa-patram iti veṇu-śṛṅga-dharam vety antenna | hṛt-padmam iti upāsakānām hṛdi dhyeyam padmam | tatra mathurāyām samsthitaṁ dhyāyed iti gata-caturthenānvayaḥ | śaṅkhādi-cihnitaṁ caturbhujam dhyāyet | caturbhujatve pañcāyudha-dhāraṇam anupanayati śārṅgasyāgre sthitir jñeyā | dyumat dedīpyamānam saumya-tanuṁ prasanna-madhurākṛtiḥ | hiraṇyam prakāśa-bahulam caraṇa-dvayam dhyāyet | sukeyūrānvitaṁ bāhum dhyāyet | tathā kaṅṭha-mālayā suśobhitaṁ dhyāyet | saumya-tanuṁ madhurākṛtiṁ bhaya-pradam mokṣa-padam athavā dvibhujam dhyāyet veṇu-śṛṅga-dharam śrī-kṛṣṇam gopa-veśam dhyāyet ||80||

--o)0(o--

(63)

**mathyate tu jagat sarvaṁ brahma-jñānena yena vā |
tat¹-sāra-bhūtaṁ yad yasyām mathurā sā nigadyate ||63||**

viśveśvaraḥ (63): athamathurā-śabdārtham āha—mathyate sarvaṁ jagat aneneti matham brahma-jñānam gopāla-svarūpaṁ ca brahma-jñānena madana-gopāla-svarūpeṇa vā iti sambandhaḥ | yat adhiṣṭhānam hi samyak jñātaṁ sad jagad-bhramam nivartayati tat-sāra-bhūtaṁ yasyām sā mathurā purīty arthaḥ |

brahmopaniṣad-yogī (50): mathurā-śabdārtham āha—mathyata iti | anedam sarvaṁ jagat mathyata iti mathanam brahma-jñānam mat-svarūpaṁ vā adhiṣṭhānasyāropa-bhrama-nirāsakatvāt | mat-sāra-bhūtaṁ svarūpaṁ yasyām niṣaṇṇam sā mathurā-purīty arthaḥ ||

śrī-jīvaḥ (66); prabodhānandaḥ (81): mathurā-pada-niruktyā dhyāna-sthānasya mähātmya-viśeṣam darśayati—mathyata iti | jagat sarvaṁ avagāhamānena yena jñānena brahmeti brahmākhyam bhagavat-tattvaṁ mathyate dadhy-avagāhamānena² manthānena navanītavad vyaktikriyate | vā-śabdād anukta-samuccayārthād bhakti-yogena vā yena | tad dvayam yasyām sāra-bhūtaṁ sarvotkṛṣṭam³ sā mathurā nigadyate | mathyate yena tan mathur jñāna-bhakty-ākhyam sādhanam tad yogān mathurety arthaḥ | [J only] auṇādikena matvarthiyena ca siddheḥ ||

--o)0(o--

¹ mat (BY)

² not in P

³ sāra-bhūtaṁ sarvotkṛṣṭam (not in J)

uttara-tāpanī

(64)

**aṣṭa-dik-pālibhir bhūmiḥ padmaṁ vikasitaṁ jagat |
saṁsārārṇava-sañjātaṁ sevitaṁ mama mānase ||64||**

viśveśvaraḥ (64): hṛdaya-sthitaṁ vikasitaṁ aṣṭa-patraṁ padmaṁ vyākaroti aṣṭa-dik-pālibhir iti | aṣṭa-dik-pālair eva patraiḥ sevitaṁ padmaṁ mama mānase antaḥ-karaṇe vikasitaṁ sat bhūmir eva jagat jagad-āśrayaṁ saṁsārārṇava-sañjātaṁ utpannam ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (51): na kimcid vyākhyātam.

śrī-jīvaḥ (67); prabodhānandaḥ (82): atha mandādhikāriṇām virāḍ-upāsanānām api svapūjāṅga-dhyānatvena kalpayati aṣṭeti | aṣṭabhir dik-pālibhir dik-pālair yad bhūmi-rūpaṁ padmaṁ vikasitaṁ prakāśamānaṁ tad eva saṁsārārṇava-sañjātaṁ pralaya¹-samudrodbhavaṁ taj jagat sarvam eva mama mānase sevitaṁ yat padmaṁ hṛt-kamalākhyam tad-rūpeṇopāśyam iti śeṣaḥ | dik-pālabhir iti pāṭhe bhisa aisa-bhāvaś chandasah (ñ. only) etvā-bhāvaś ca ||82||

--o)0(o--

(65)

**candra-sūrya-tviṣo divya-dhvajā merur hiraṇmayaḥ |
ātapatraṁ brahma-lokam adhordhvaṁ caraṇaṁ smṛtam ||65||**

viśveśvaraḥ (65): divya-dhvajātapatraiś cihnitaṁ caraṇa-dvayaṁ vyākaroti candra-sūrya-tviṣa iti | candrasūrya-tviṣa eva divyā dhvajāḥ | merur iti | meruḥ parvataḥ sa eva hiraṇmayaḥ chatra-daṇḍaḥ | ātapatraṁ iti | brahma-loka eva ātapatraṁ daṇḍa-sthānīya-merūpari vartamānatvāt | adhordhvaṁ iti | brahmāṇḍasya adha ūrdhvaṁ caraṇaṁ caraṇa-dvayaṁ smṛtam ity arthaḥ | adhordhvaṁ iti sandhiḥ caraṇaṁ iti klībatvaṁ ca chāndasam ||

brahmopaniṣad-yogī (52): candrasūrya-tviṣa eva divya-dhvajāḥ chatra-daṇḍo merur brahma-loka ātapatraṁ ||

śrī-jīvaḥ (68); prabodhānandaḥ (83): candra-sūrya-tviṣa iti | candra-sūryādīnām jyotīṁṣi tāni mama divyā alaukikya tviṣa ity upāśyam ity arthaḥ | merus tu mama hiraṇmaya²-dhvajārūpeṇopāśya ity arthaḥ | brahma-lokaṁ mamātapatraṁ upāśita | adhordhvaṁ adha-ūrdhva-bhāvena vartamānaṁ sapta-pātālaṁ caraṇaṁ smṛtam | [J only] sandhi-klībatve chāndase ||83||

¹ prapañca (J)

² J only.

uttara-tāpanī

--o)0(o--

(66)

**śrīvatsam ca svarūpaṃ ca vartate lāñchanaiḥ saha |
śrīvatsa-lāñchanam tasmāt kathyate brahma-vādibhiḥ ||66||**

viśveśvaraḥ (66): śrīvatsa-lāñcana-śabdāttham āha | brahma-vādibhis tasmāt hetoḥ śrīvatsa-lāñchanam kathyate tasmāt lāñchanaiḥ sahitam śrī-vatsam śrī-vallabham svarūpam eva parameśvarasya vartata ity arthaḥ | āhitāgny-āditvāt śrīvatsa-śabdasya pūrva-nipātaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (53): na vyākhyātam.

śrī-jīvaḥ (69); prabodhānandaḥ (84): śrīvatsam iti | śrīvatsam tāvat tan-nija-vigrahe gautamīyādi-drṣṭyā svataḥ śubhra-varṇam ca cakraval¹-lāñchanair bhāvārtha-dīpikādi-sammatyā dakṣiṇāvarta-roma-kūpaiḥ saha vartate | virāḍ-vigrahe ca svarūpaṃ ca vairāja-jīva-lakṣaṇam | lāñchanair virāḍ-avayavaiḥ saha vartate | ataḥ sāmyābhāsāj jīvātmano'pi śrīvatsatvam kathyate² | tasmād virāja-jīva-lakṣaṇam svarūpaṃ śrīvatsa-lāñchanam kathyate | [J only] lāñcana-sahitam śrīvatsam śrīvatsa-lāñchanam iti rājadantavat pūrva-nipātaḥ ||84||

--o)0(o--

(67)

**yena sūryāgni-vāk-candraṃ tejasā sva-svarūpiṇā |
vartate kaustubhākhyam hi maṇim vadantīśa-māninaḥ ||67||**

viśveśvaraḥ (67): kaustubha-śabdārtham āha yena sūryāgni-vāg iti | kaḥ arkaḥ | aḥ vāk | au candrāgnī ity asya ekasaya eka-deśa-sāmyāt a-kāras tu varṇa-sāmyāt vāk etat sarvam stobhati paratantratayā yena sva-svarūpiṇā tejasā pravartate | tam cit-svarūpam eva īśa-māninaḥ īśvarārādhakāḥ kaustubhākhyam maṇim vadanti ||

brahmopaniṣad-yogī (54): kaustubha-śabdārtham āha—yeneṭi | sūryādayaḥ paratantratayā yena svarūpiṇā tejasā pravartate te tac-cit-svarūpa-maheśa-māninaḥ īśvarārādhakāḥ kaustubhākhyam maṇim pravadanti ||

¹ J. candravat

² J. kalpyate

uttara-tāpanī

śrī-jīvaḥ (70); prabodhānandaḥ (85) : yena sva-svarūpiṇā sarva-jīvāśrayeṇa¹ tejasā sūryāgni-vāk-candrāṇām samāhāro vartate sphurati | tam² kaustubhākhyam maṇim sūryādi-rūpam eva vadanti | sūryādikam kaustubhābhedenopāsata ity arthaḥ | ke ? īśa-māninaḥ | virāḍ īśvara-buddhayaḥ ity arthaḥ³ | nirucyate ca—kaḥ sūrya-lakṣaṇa-rūpatvād agniś ca⁴ | [J only] aḥ vāk, vācaḥ prathamatvāt | auś candraḥ glau-padasyaika-deśena tad-dhāraṇād apy akṣara-sāmyena nirbrūyād iti nairuktāḥ | [Both] tat-tad-rūpam tejas tu bhāti sva-svarūpeṇa vyāpnotīti | [P only] akāras tu suvarṇam syāt vāk etat sarvaṁ tu parama-tattva-para-tantratayā vartate cit ca rūpam eveti ||85||

--o)0(o--

(68)

**sattvam rajas tama iti ahaṅkāraś catur-bhujah |
pañca-bhūtātmakam śaṅkham kare rajasi samsthitam ||68||**

viśveśvaraḥ (68): caturguṇita-bhujam vivṛṇoti—sattvam rajas tama iti | ahaṅkāraś caturbhujā iti | guṇa-trayam ahaṅkāraś ca iti caturbhujah ity arthaḥ | guṇa-krameṇa sattvasyādaḥ nirdiṣṭatve'pi āyudha-kramam anuruddhādaḥ rajaḥ-kara-sthitam śaṅkham vivṛṇoti pañca-bhūtātmakam iti pañca-bhūtātmakam śaṅkham rajo-guṇa-rūpe kare samsthitam budhā viduḥ | rajo-guṇa-janya-kriyotpādyatvād ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (55): caturguṇita-bhujam vivṛṇoti—sattvam iti | sattvādi-triguṇena ahaṅkāraś ceti caturbhujah | rajo-guṇa-viśiṣṭam śaṅkham kare sthitam budhāḥ viduḥ ity arthaḥ ||

śrī-jīvaḥ (71); prabodhānandaḥ (86) : sattva rajas tama iti ahaṅkāraś ceti caturbhujatvena kalpitair virāḍ api caturbhujā ity arthaḥ | tasmāc catvāras te bhagavad-bhujatvenopāsyaḥ iti bhāvaḥ | [P only] evam rajasaḥ kara-viśeṣatvena pañca-bhūtāni ca śaṅkhatvenāsyāni evam uttaratrāpi | guṇa-trayam ahaṅkāraś ca tat-kara-viśeṣatvena kalpyata iti ||

--o)0(o--

(69)

bāla-svarūpam atyantam manas cakram nigadyate |

¹ J. sarveśām jīva-svarUpasyāzrayeNa

² J. only

³ ity arthaḥ (J only)

⁴ J. kaḥ sUryas tat-samatvād agniz ca |

uttara-tāpanī

ādyā māyā bhavec chārṅgam padmam viśvam kare sthitam ||69||

viśveśvaraḥ (69): bāla-svarūpam iti | atyantam yaḥ balaḥ tadvad viśuddham mana eva sattvākhye kare sthitam cakram nigadyate | ādyā jagan-mūla-kāraṇam māyā sā eva śārṅgam viśvākhyam padmam ca tamo-guṇa-lakṣaṇe kare sthitam nigadyate tamo-guṇāyatta-sthitikatvāt ||

brahmopaniṣad-yogī (56): viśuddham mana eva sattvākhye kare sthitam cakram nigadyate ||

śrī-jīvaḥ (72); prabodhānandaḥ (87-88) : evam rajasaḥ kara-viśeṣatvena pañca-bhūtāni ca śaṅkhatvenopāśyāni, evam uttaratrāpi guṇa-dvayam ahaṅkāraś ca kara-viśeṣatvena kalpyam | bāla-svarūpam iti atyantam yo bālas tadvac calam mana eva cakram nigadyate cakatvenopāśyate | cala-svarūpam iti kvacit pāṭhaḥ | sṛṣṭi-sthity-ādi-krama-prāptatvāt kare sattva iti jñeyam | ādyā vikṣepa-śakti-rūpā māyā saiva śārṅgam | tad-rūpatvenopāśyam ity arthaḥ | viśvam eva kare sthitam yat padmam tad-rūpatvenopāśyam tama evātra karatvena kalpyam |

--o)0(o--

(70)

ādyā vidyā gadā vedyā sarvadā me kare sthitā |
dharmārtha-kāma-keyūrain divyair divya-mahīritaiḥ¹ ||70||

viśveśvaraḥ (70): ādyā vidyety | āt prasannāt viṣṇor bhaktānām hr̥di saṁsāra-nirasanāyāvīrbhavatīti prasiddhā yā ādyā vidyā brahmāham asmīti vidyā saiva gadā vedyā sarvadā me mama kare ahaṅkārah̥khye sthitā aham-vṛtti-rūpatvāt | keyūrain anvitam bāhum vivṛṇoti dharmārtha-kāmeti | puruṣārtha-traya-lakṣaṇaiḥ keyūrain anvitam ity arthaḥ | kīḍṛṣaiḥ keyūrain divya-mahyām iritaiḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (57-61): aham brahmāsmīti vṛttir eva ādyā vidyā saiva mat-kara-gata-gadeti vedyā bhavati ||

śrī-jīvaḥ (73); prabodhānandaḥ (89a): ādyā vidyety atra karatvenopāśyo'haṅkāra iti jñeyam | dharmārtha-kāma-rūpaiḥ [J only] tad-upalakṣaṇatvena mokṣa-paryavasānaiḥ [Both] keyūrain keyūratvenopāśyais tair anvito virād-upāśya ity arthaḥ | [J only] kīḍṛṣaiḥ ? svayam divyair alaukikair divya-mahibhis tādṛśa-mahimabhiś ca iritaiḥ stutaiḥ |

--o)0(o--

¹ P. nityam avAritaiḥ |

uttara-tāpanī

(71)

**kaṅṭham tu nirguṇam prokṭam mālyate ādyayājayā |
mālā nigadyate brahmaṁs tava putrais tu mānasaiḥ ||71||**

viśveśvaraḥ (71): kaṅṭha-mālāsuśobhitam iti vyākaroṭi kaṅṭham tv iti | prokṭam prāg ukṭam kaṅṭham nirguṇam brahma jānīyād iti śeṣaḥ | tat brahma ādyayā ajayā māyayā mālyate prapañcābharaṇena bhūṣyate ato hetoḥ tava mānasaiḥ putraiḥ sanakādibhis tv ādyā māyā mālā nigadyate ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (58): na vyākhyātam |

śrī-jīvaḥ (74); prabodhānandaḥ (89b): [J only] nirguṇam yad brahma nirviśeṣam jñānam tat kaṅṭhatayopāśyam ity arthaḥ | [Both] tac cādyayā ajayayā [P only] kaṅṭham mālyate prapañcābharaṇena bhūṣyate nirguṇam brahmajyotīti śeṣaḥ | [Both] ajayāvaraṇa-śakti-rūpayā yayā mālyate āvriyate saiva mālā nigadyate | mālyatayopāśitam vidhīyata ity arthaḥ ||

--o)0(o--

(72)

**kūṭastham yat svarūpaṁ ca kirītam pravadanti mām |
kṣarottamaṁ prasphurantaṁ kuṇḍalaṁ yugalaṁ smṛtam ||**

viśveśvaraḥ (72): dyumat-kirītam iti vyākaroṭi | budhāḥ kūṭastham sat-svarūpaṁ mām kirītam pravadanti sarva-śreṣṭhatvād iti śeṣaḥ | sphuran-makara-kuṇḍalam iti vyākaroṭi kṣarottamam iti | kṣaraḥ sarvāṇi bhūtāni sthira-jaṅgamamāni uttamaḥ jīvaś caitat yugalaṁ dvayaṁ smṛtiṁ prasiddham kuṇḍalaṁ pravadanti iti sambandhaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (59): na vyākhyātam |

śrī-jīvaḥ (75); prabodhānandaḥ (90) : kūṭastham avikṛtam yat svarūpaṁ sarva-kāraṇam akṣara-śabdenokṭam mām nārāyaṇam kirītam pravadanti | kirīta-rūpatvenopāśyata ity arthaḥ | kṣare jagati uttamaṁ sāṅkhyam yogaś cety atad yugalaṁ dvayaṁ smṛtam | prasiddham kuṇḍalaṁ pravadantīti sambandhaḥ | tathā ca **śrī-bhāgavate bibharti sāṅkhyam yogam ca devo makara-kuṇḍale** [BhP 12.11.12] iti | yatra tv anya eva panthāḥ spaṣṭa-śruti-purāṇayos tatra tu sampradāya-bhedena pārthakyam mantavyam ||

--o)0(o--

uttara-tāpanī
(73)

**dhyāyen mama priyo nityam mokṣam adhigacchati |
sa mukto bhavati tasmai ātmānam ca dadāmi vai ||73||**

viśveśvaraḥ (73): kuṇḍalāntarviśiṣṭa-svarūpa-dhyāna-phalam āha—dhyāyed iti | yaḥ kuṇḍalāntar-viśiṣṭam | mām dhyāyet sa mokṣam adhigacchati | mokṣas tu sarvānārtha-nivṛtti-rūpaḥ paramānandāvāptiś ceti vyākaroṭi | sa mukto bhavati tasmai ātmānam dadāmīti dvitiya-pādaḥ chāndasatvāt saptākṣaraḥ vai ||73||

brahmopaniṣad-yogī: na vyākhyātam.

śrī-jīvaḥ (76); **prabodhānandaḥ** (91) : tad evam mantrādhikāriṇām¹ dhyānam ukṭvā tasya ca phalam sāṅśāt tad-dhyānam evety abhipretya tasya tu phalam āha—dhyāyed iti | mokṣādhigamam eva viśiṣṭatayopadiśati—sa mukto bhavati saṁsāra-bandham tyajati | na kevalam etāvat tasmai ātmānam ca dadāmi | tat-prema²-vaśo bhavāmīty arthaḥ ||

--o)0(o--

(74)

**etat sarvam bhaviṣyad vai mayā proktaṁ vidhe tava |
svarūpaṁ dvividhaṁ caiva saḡaṇam nirḡuṇātmakam ||74||**

viśveśvaraḥ: ukṭam dhyānam upasaṁharati etat sarvam iti | spaṣṭam ||

brahmopaniṣad-yogī: na vyākhyātam.

śrī-jīvaḥ (77); **prabodhānandaḥ** (92) : upasaṁharati—etat iti | bhaviṣyad agre bhavitāpy anubhavanīyam upadeśyam cety arthaḥ | etad iti vivṛṇoti—[P only] bhaviṣyad vidher vidhānam tava tubhyam [Both] saḡaṇam [aṣṭa-dik-pālibhir](#) [2.64] ity ādinā proktaṁ virāḍ-ākāram | nirḡuṇam [aṣṭa-patram vikasitam](#) [2.59] ity ādinā proktaṁ caturbhujā-svarūpaṁ veṇu-śṛṅga-dharam tu vā iti dvibhujākāram śrī-kṛṣṇa-gopāla-rūpaṁ ceti³ ||92||

--o)0(o--

(75)

¹ P. mandādhikāriNāM

² prema not in P.

³ After proktaṁ, J. has only caturbhujā-dvibhuākāram.

sa hovācābja-yoniḥ | vyaktānām mūrtīnām proktānām katham tvāmaraṇāni
bhavanti katham vā devā yajanti rudrā yajanti brahmā yajati brahmajā yajanti
vināyakā yajanti dvādaśādityā yajanti vasavo yajanti apsaraso yajanti
gandharvā yajanti | svapadānugā antardhāne tiṣṭhati | kām manuṣyā yajanti ||

viśveśvaraḥ (75): sa hovāceti | prāg-ukta-mūrtīnām ābharaṇa-yajana-vidhim jijñāsuḥ sa ha
abjayonir ity uvāca ity arthaḥ | vyaktānām mūrtīnām iti prāg-ukta-dvādaśa-mūrtiṣu
vyaktānām mūrtīnām tu katham ābharaṇāni bhavanti | katham vā devā yajanti rudrā yajanti
brahmā yajati brahmajā yajanti vināyakā yajanti dvādaśādityā yajanti vasavo yajanti apsaraso
yajanti gandharvā yajanti iti spaṣṭam | katham yajanti kām ca yajanti ity arthaḥ | sva-padānugā
ca kā antardhāne ca kā tiṣṭhanti iti praśnārthaḥ | kām manuṣyā iti | yajanti kām mūrtim
manuṣyāḥ katham ca ity arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (62): evaṁ bhagavat-sūktim ākarṇya sa hovāca kim iti | vyaktīnām iti ||

śrī-jīvaḥ (78); prabodhānandaḥ (93-94): tatra brahmaṇaḥ sandeham darśayati—sa hovāceti |
[P only] prāg uktaṁ mūrtiś cābharaṇa-yajana-vidhim ca jijñāsuḥ sa abja-yoniḥ ha sphuṭam
uvāca || [Both] vyaktānām upāsakeṣu prakāṭānām tatra hi rāmasya rāma-mūrtiḥ [2.32] ity
ādinā proktānām mūrtīnām kena prakāreṇābharaṇāni kathyante¹ | katham devā yajantīti |
katham yajanti kām ca yajantīty arthaḥ | vyaktīnām iti pāṭhe pṛthag-bhūtānām ity arthaḥ | tatra
pūrvoktā devā marutaḥ | sva-padānugeti yā ekādaśameti sva-padam gatā [2.33] ity uktā sā
kīdrśī ? tām ca katham yajantīty arthaḥ | antardhāne tiṣṭhatīti ca yā daśamīty antardhāne
tiṣṭhati [2.33] ity uktā | sā ca kīdrśīty ādi | kām manuṣyā yajantīti | yā dvādaśameti bhūmyām
hi tiṣṭhati [2.33] ity uktā, sā ca kīdrśīty ādi | atra vyakta-mūrtīnām katham ābharaṇāni
bhavantīty ekaḥ praśnaḥ kṛtaḥ² | katham devā yajantīty ādi dvitīyaḥ praśnaḥ | kām mūrtim ke
yajantīti tṛtīyaḥ praśno vā-śabdād abhimataḥ ||

--o)0(o--

(76)

sa hovāca tam hi vai nārāyaṇo devaḥ |
ādyā avyaktā dvādaśa-mūrtayaḥ sarveṣu lokeṣu
sarveṣu deveṣu sarveṣu manuṣyeṣu tiṣṭhanti ||

viśveśvaraḥ (76): sa hovāceti | sa eva brahmaṇā pṛṣṭo nārāyaṇo devas tam brahmāṇam
niścitam uttaram uvāca ity arthaḥ | atrāvvyakta-mūrtīnām katham ābharaṇāni bhavanti ity

¹ P. rūpyante

² J. has prathamāḥ for kṛtaḥ.

uttara-tāpanī

wekaḥ praśnaḥ | katham devā yajanti iti dvitīyaḥ | kām mūrtim ke yajanti iti tṛtīyaḥ praśno vā-śabdād abhimataḥ | tatra ādya-praśne mūrtinām avyaktatvān nābharaṇāni vaktavyāni ity uttaram abhipretyāha ādyā avyaktā dvādaśa-mūrtayaḥ sarveṣu lokeṣu sarveṣu deveṣu sarveṣu manuṣyeṣu tiṣṭhantīti | ādyā anādayaḥ ity arthaḥ | śeṣam spaṣṭam ||

brahmopaniṣad-yogī (63a): katham manuṣyāḥ jayantīti brahmaṇā pṛṣṭaḥ sa hovāca |

śrī-jīvaḥ (78); prabodhānandaḥ (95-96) : tatra prathamasyottaram antrabhāvayann anyayor āhety āha—[P. only] yac ca ekām hi rudrā yajantīty ādy uktam | tat katham ekaiva mūrtiḥ sarvair ijjae iti brahmāpṛcchad ity āha śrutiḥ | yac coktam vyaktānām mūrtinām katham tv ābharaṇāni bhavanti, kām manuṣyā yajanti, kiḍṛśyā mūrtyā vā antardhāne tiṣṭhantīti yad uktam tad uttaram āha sa nārāyaṇo devaḥ | tam hi niścaya-pūrvakam vai smarāṇe ha sphuṭam uvāca |¹

[P. only] ādau bhavā adyāḥ | yadā prakṛtir api nāsīt tadāpi vidyamānā anādi-siddhā ity arthaḥ | tena viśuddha-cid-eka-rasa-paripūrṇā brahma-svarūpā sā | paricchinnatve'pi pūrṇatvam kim iti nopālabhyata iti cet tatrāha avyaktā apīti pūrṇatve'pi na vyaktā | tat-tad-upāsakād anyatrānabhivyaktā api yadā vyaktīkaroti tadā pūrṇatvam upalabhyate | sarveṣu lokeṣu ūrdhveṣu puruṣottama-lokam ārabhya vartate | bhūr-ādi-caturdaśa-loke śrī-vigraha ity āśayena | ādyā dvādaśa-mūrtayaḥ sarveṣu deveṣu atalādi-tala-lokeṣv api sarvatraivety arthaḥ | tiṣṭhanti tat-tad-upāsakeṣu sphurantīty arthaḥ | yat pūrvam pūryām dvādaśa-mūrtinām eva ca tāsām astitvam teṣv eva devās tiṣṭhantīti nirdhāritam tathāpi sthāna-dhyānena anyair apy anyam nopāsyanta iti tathoktam |

[J only] ādyā anādi-siddhās tat-tad-upāsakād anyatrābhivyaktā api sarveṣu lokeṣu ūrdhveṣu sarveṣu deveṣu madhya-lokeṣu sarveṣu manuṣyeṣu tal-loka-vāsiṣu sarvatraivety arthaḥ | tiṣṭhanti tat-tad-upāsakeṣu sphurantīty arthaḥ | yadyapi pūrvam pūryām dvādaśa-vanāny eva | tāsām astitvam **teṣv eva devās tiṣṭhanti** [2.31] ity ādinā nirdhāritam | tathāpi tat-tat-sthāna-dhyānenānyair apy anyatropāsyanta iti tathoktam |

(77)

**rudreṣu raudrī brahmaṇy evam brāhmī deveṣu daivī manuṣyeṣu mānavī
vināyakeṣu vighna-nāsinī ādityeṣu jyotir gandharveṣu gāndharvī apsaraḥsv
evam gaur vasuṣv evam kāmyā antardhāne prakāsinī ||**

viśveśvaraḥ (77): kām mūrtim ke yajanti iti tṛtīya-praśnasyottaram samjñā-kīrtanena vadann eva sarveṣu deveṣu tiṣṭhanti ity etad vivṛṇoti rudreṣu raudrī brahmaṇy evam brāhmī deveṣu daivī mānaveṣu mānavī vināyakeṣu vighnanāsinī ādityeṣu jyotiḥ gandharveṣu gāndharvī apsaraḥsv evam kāmyā antardhāne prakāsinī āvirbhāvās tirobhāvāḥ sva-pade tiṣṭhanti tāmasī

¹ J. has only sa hovāceti |

uttara-tāpanī

rājasī sāttvikīti | rudreṣu deveṣu raudrī nāmnī mūrṭiḥ tiṣṭhati iti bruvatā raudrīm mūrṭim rudrā yajanti iti dvitīya-prāsnasya uttaram uktaṁ bhavati | evaṁ brahmaṇi brahma-loke brāhmī nāmnī mūrṭis tiṣṭhati ity arthaḥ | atrāpi brāhmī-nāmnīm mūrṭim brahmā yajatīti dvitīya-prāsnasyottaram uktaṁ bhavati | evaṁ anyatrāpi boddhavyam | antardhāne ca kā mūrṭis tiṣṭhatīty asyottaram āha antardhāna iti | prakāśinī nāmnī mūrṭiḥ antardhāne tirodhāne tiṣṭhati prakāśa-pūrvakatvāt tirodhānasyety arthaḥ ||

brahmopaniṣad-yogī (63b): 78-sāṅkhyaka-śloko draṣṭavyaḥ |

śrī-jīvaḥ (78); prabodhānandaḥ (97): [P only] idānīm dvādaśa śrī-kṛṣṇa-mūrṭinām sarvataḥ paramatve'pi tat-tad-viśeṣaṇa-viśiṣṭatayā bhinnānām tat-tad-ārādhaka-gocaratvam iti vaktum viśeṣeṇāha—rudreṣv iti | raudrī rudra-prakṛty-anusāriṇī, rudrābhilaṣitārtha-pūraṇa-śaktimatī¹ [Both] tat-tad-bhāvānusāreṇa rūpa-guṇādi-sphūrṭi-bhedāt tat-tad-vidhā | mallānām āsanir [BhP 10.43.17] ity ādivat iti | kām mūrṭim iti prāsnasyottaram | [J only] tad evaṁ ābharaṇa-prāśno'pi sōttaritaḥ | tatra [Both] brahmaṇyeṣv iti [J only] brahmaṇi brahma-loka-vāsiṣu cety arthaḥ | deveṣv iti prāsnasya viparyayeṇottaram gaṇatvāpeksayā | mānaveṣv iti brahma-jña-sanakādi-gaṇam uttaram | teṣu hi devatvaṁ mānavatvaṁ ca manyate | [P only] kim ca rudreṣu deveṣu raudrī raudrīm mūrṭim rudrā yajantīty arthaḥ | evaṁ brahma-loke brāhmī mūrṭis tiṣṭhati | brāhmī-nāmnīm mūrṭim brahmā yajatīty arthaḥ | evaṁ daivīm kailāsādi-deva-sadane devā yajanti | yasya yā iṣṭā mūrṭis tām mānavīm narāḥ kām iti | evaṁ sarvatra dvādaśa-vidhopāsaka-madhye sva-svābhilaṣitam upāsanam eveti jñeyam | tatra [Both] apsaraḥsv evam iti āpsarasīty arthaḥ | gaur iti gīyata iti gauḥ | gāne sphurad-rūpa ity arthaḥ | vasuṣv evam iti vasuṣu vāsavīty arthaḥ | sā ca sarva-kāmyā sarva-kāma-pradā | antardhāne'prakāśinīti | tatra yā tiṣṭhatīti sā punar aprakāśinī | keṣāmcit śravaṇa-mātra-gatatvena tathocyata ity arthaḥ ||

(78)

āvīrbhāva-tirobhāvā sva-pade tiṣṭhati tāmasī rājasī sāttvikī mānuṣī
vijñāna-ghanānanda-ghana-saccidānandaika-rase bhakti-yoge
tiṣṭhati ||

viśveśvaraḥ (78): kā sva-padānugā ity asyottaram āha—āvīrbhāvo vidyate yasyāḥ ṣa āvīrbhāvā | na vidyate tirobhāvo yasyāḥ sa tirobhāvā āvīrbhāvā cāsau atirobhāvā ca āvīrbhāvātirobhāvā etan-nāmnī mūrṭiḥ sva-pade kailāsa-satyaloka-vaikuṇṭha-lokākhye tiṣṭhatīty arthaḥ | tasyās trairvidhyam āha tāmas rājasī sāttvikīti | mānuṣī kutra tiṣṭhati iti asyottaram āha mānuṣī vijñāna-ghana ānanda-ghana-saccidānandaikarase bhakti-yoge tiṣṭhati | vijñāna-ghanānanda-ghana-nāmnī mānuṣī manuṣyā prasiddhā mūrṭiḥ saccidānandaika-rasaḥ yaḥ bhakti-yogaḥ tatra tiṣṭhatīty arthaḥ ||

¹ J introduces with rudreSu raudrīty ādinā tu.

uttara-tāpanī

brahmopaniṣad-yogī (63c): āvirbhāva-tirobhāvātmikā mūrṭiḥ sva-pade kailāsa-satyaloka-vaikuṇṭhākhye tiṣṭhatīty arthaḥ | tasyās traividhyam āha—tāmasīty ādi | mānuṣī kutra tiṣṭhatīty asyottaram āha—mānuṣīti | vijñāna-ghanānanda-ghana-nāmnī mānuṣī manuṣya-prasiddhā mūrṭiḥ sac-cid-ānandaika-raso yo bhakti-yogas tatra tiṣṭhatīty arthaḥ ||

śrījīvaḥ (81); prabodhānandaḥ (98): yā tu kadācid āvirbhāvā jagaty avatīrṇā kadācit tirobhāvā | tato'ntarhitā ca bhavati | saiva sva-pade golokākhye śrī-vṛndāvanasyaiva prakāśa-viśeṣe nija-dhāmnī tiṣṭhati | [J only] atreyam eva sva-pade tiṣṭhatīty ukte ramyā eva tathā tathā sphūrṭiḥ¹ [Both] pūrṇa-prakāśatve cety arthaḥ | tad evaṁ raudrādaya ekādaśa-mūrtayo'py ekaika-vidhā jñeyāḥ | ādi-navānām ekaika²-guṇopādhitvāt anty advayasya ca nirupādhitvāt | [P only] āvirbhāva-tirobhāvā sva-pade tiṣṭhatīti yad uktam tad āha [Both]³

br̥had-gautamiye śrī-kṛṣṇa-vākyam—

idaṁ vṛndāvanam ramyam mama dhāmaiva kevalam |
pañcayojanam evāsti vanam me deha-rūpakam ||
kalindīyam suṣumṇākhyā paramāmṛtavāhinī |
tatra devās ca bhūtāni vartante sūkṣma-rūpataḥ ||
sarvadevamayaś cāham na tyajāmi vanam kvacit |
āvirbhāvas tirobhāvo bhaven me'tra yuge yuge |
tejomayam idaṁ ramyam adṛśyam carma-cakṣuṣā || iti |

brahma-saṁhitāyām ca—

ānanda-cin-maya-rasa-pratibhāvitābhis
tābhir ya eva nija-rūpatayā kalābhiḥ |
goloka eva nivasaty akhilātma-bhūto
govindam ādi-puruṣam tam aham bhajāmi || iti |

asya sarvordhvatvenoktis tūpāsaka-bhāvāpekṣayā tatra sphūrteḥ | vastutas tv atraiva darsītaḥ śrī-bhagavatā brahma-hradād uddhṛtān gokula-vāsinaḥ prati **darśayāmāsa lokam svam gopānām tamasah param** | [BhP 10.28.15] iti **śrī-bhāgavatāt** | atraivam eva sva-pade tiṣṭhaty ukteḥ |

dvādaśī tu manuṣyāṇām tribhedānām sphurantīti trividhā jñeyā ity āha—tāmasīti | **mallānām aśanir** [BhP 10.43.17] ity ādivad eva | śuddha-bhakti-yoge tu tatra tatrānyatra ca yathā svarūpam eva sphuratīti sva-pada-vāsinām tu sutarām iti vadan bhakti-yogasyāpi svarūpam dyotayann āha—vijñāna-ghana iti | vijñānam tat-tad-rūpa-guṇādibhir viśiṣṭam yaj jñānam jaḍa-pratīyogi yad vastu tad eva ghano vīgraho yasya saḥ | tādrśa-vīgraha-svarūpa eva vā | tathā duḥkha-pratīyogitvānanda eva ghano yasya sa śrī-kṛṣṇaḥ sac-cid-ānandaika-rasa-svarūpo yo bhakti-yogas tatra tiṣṭhati sphuratīty arthaḥ ||

¹ P. has in this J section: yasyā eva tathā mūrṭiḥ.

² Not in P.

³ The pages of manuscripts appear to have gotten mixed up in P.

uttara-tāpanī

--o)0(o--

(79)

**om̐ tat prāṇātmane
om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||**

brahmopaniṣad-yogī (64): katham̐ brahmā brahmajā yajanti iti praśnottarān āha—om̐ iti ||

śrī-jīvaḥ (82); prabodhānandaḥ (100): atha katham̐ yajantīty asyottaratvena tad-upalakṣakatvena mantrān darśayati—om̐ namaḥ prāṇātmana ity ādinā | [P only] premarasātmikāya āvirbhāvāya avāśyam̐ tathā dhyeyam̐ anyathā śrī-kṛṣṇa-sevāder asambhāvād iti | paramām̐ stutīm̐ sarvasya śrī-kṛṣṇātmakatvam̐ pratipādayantī śrī-kṛṣṇa-rahasyam̐ cāśeṣato nivedayantī brahmāṇam̐ prati śrī-nārāyaṇopadiṣṭam̐ śrutir ācaṣṭe | om̐kāras tat-pratipādyam̐ param̐ brahma prāṇātmane bhavati | prāṇa-svarūpāya bhavati | prāṇa-bhāva-yogyo bhavatīty arthaḥ | om̐kāra-pratipādyam̐ ca tad vastu brahmākhyam̐ vicitra-śaktiḥ san na tu prāṇo jaḍaḥ tac ca brahma bhūr bhuvaḥ svar upalakṣaṇam̐ | samasta-loka-varti-jīva-rūpaṁ tad-ātma-svarūpaṁ tasmai para-brahmaṇe om̐ om̐-ārtha-bhūtam̐ param̐ brahma kṛṣṇāya kṛṣṇa-padārthatvāya yogyam̐ bhavati | evam̐ govindāya tathā gopī-jana-vallabhāya | om̐-ārtha-svarūpaṁ tac-chrī-kṛṣṇākāram̐ param̐ brahma sat utkr̥ṣṭam̐ avasthā-viśeṣe bhātam̐ | bhūr ity anena bhūr-lokādi-sapta-loka-grahaḥ | bhuva ity madhya-lokaḥ | svar ity uparitana-sapta-lokaḥ | tad-gata īśa-svarūpād utkr̥ṣṭa ity arthaḥ | yad vā, prāṇa-vācyo yaḥ prāṇākhyā-vāyor ātmā antaryāmī tasmā eva om̐ ity upagame tat sat svarūpa-vaibhavam̐ bhūr-ādi-loka-trayam̐ ca | tasmā eva yujyate | tasmāt tasmā eva namaḥ ātmānam̐ samarpayāmi ||

[J only] jāgrat-svapnety-ādy-antena praṇava-vācyo yaḥ prāṇākhyā-vāyor ātmāntaryāmī tasmā eva om̐ ity abhyupagame tat sat svarūpa-vaibhavam̐ bhūr-ādi-loka-trayam̐ ca tasmā eva yujyate | tasmāt tasmā eva namaḥ | ātmānam̐ samarpayāmi |

--o)0(o--

(80)

**om̐ śrī-kṛṣṇāya govindāya gopī-jana-vallabhāya
om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||**

śrī-jīvaḥ (83); prabodhānandaḥ (101): atha so'sau kaḥ ? tatra sphuṭam̐ āha—om̐ kṛṣṇāyeti | [viṣṭabhyāham̐ idam̐ kṛtsnam̐ ekām̐śena sthito jagat](#) [nītā 10.42] iti [śrī-bhagavad-gītātaḥ](#) | [P only] evam̐ prāṇātmane nama ity saptadaśakena || [Both] kintu prāṇasya hṛdisthatvāt

uttara-tāpanī
vyānasya sarva-vyāpakatvān mukhyatvena tatra tatra śrī-kṛṣṇa-govindādi-mukhya-tad-
vaibhavaṁ yojitam | apānādīnām gauṇatvena pradyumnatvādikāṁ gauṇam eveti jñeyam ||

--o)0(o--

(81)

om apānātmane
om tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||81||

śrī-jīvaḥ (84); prabodhānandaḥ (101): evam om apānātmane namaḥ ity ādi pūrvavat
sugamam |

(82)

om kṛṣṇāya rāmāya pradyumnāyāniruddhāya |
om tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||82||

(83)

om vyānātmane
om tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

(84)

om śrī-kṛṣṇāya rāmāya
om tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

(85)

om udānātmane
om tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

(86)

uttara-tāpanī

om kṛṣṇāya devakī-nandanāya
om tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

śrī-jīvaḥ (89); prabodhānandaḥ (107):

(87)

om samānātmane
om tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

śrī-jīvaḥ (90); prabodhānandaḥ (108): na katham api |

(88)

om gopālāya nija-svarūpāya
om tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

śrī-jīvaḥ (91); prabodhānandaḥ (109): nija-rūpāyeti gopālatvam eva nija-rūpaṁ bodhayati |
ata eva brahmaṇā tad eva parama-puruṣatvena prārthitam |

naumīḍya te'bhra-vapuṣe taḍid-ambarāya
guñjāvataṁsa-paripicchala-san-mukhāya |
vanya-sraje kavala-vetra-viṣāṇa-veṇu-
lakṣma-śriye mṛdupade paśupāṅgajāya || [BhP 10.14.1] ity ādi |

--o)0(o--

(89)

om yo'sau pradhānātmā gopālaḥ
om tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

(90)

om yo'sāv indriyātmā gopālaḥ

uttara-tāpanī
om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

(91)

om̐ yo'sau bhūtātmā gopālaḥ
om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

śrī-jīvaḥ (94) prabodhānandaḥ (112): evaṁ yo'sau pradhānātmety ādi | bhūtātmā mahā-
bhūtāntaryāmī ||

(92)

om̐ yo'sāvuttama-puruṣo gopālaḥ
om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

śrī-jīvaḥ (95); prabodhānandaḥ (113): uttamaḥ puruṣaḥ śuddha-jīvād apy uttamaḥ |

uttamaḥ puruṣas tv anyaḥ paramātmety udāhṛtaḥ |
yo loka-trayam āviśya bibharti avyaya īśvaraḥ || [gītā 15.17] śrī-gītātaḥ |

--o)0(o--

(93)

om̐ yo'sau param̐ brahma gopālaḥ om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||93||

śrī-jīvaḥ (96); prabodhānandaḥ (114):

(94)

om̐ yo'sau sarva-bhūtātmā gopālaḥ
om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

uttara-tāpanī
(95)

om̐ yo'sau jāgrat-svapna-susuptim atītya turyātīto gopālah
om̐ tat sad bhūr bhuvaḥ svas
tasmai vai prāṇātmane namo namaḥ ||

śrī-jīvaḥ (96); prabodhānandaḥ (116): brahma nirviśeṣa-rūpaḥ paraṁ brahma sa-viśeṣas tat-
pratiṣṭhā-rūpaḥ brahmaṇo hi pratiṣṭhāham ity ādi tad gītataḥ | sarva-bhūtātmā sarva-
jīvāntaryāmī | pṛthak pṛthak tat-tad-adhiṣṭhātā tūryātīta iti |

virāḍ hiranyagarbhaś ca kāraṇaṁ cety upādhayaḥ |
īśasya yat tribhir hīnaṁ turyāṁ tat-padaṁ viduḥ || [Bhāvārtha-dīp. 11.15.16]

ity uktaṁ turyāṁ vāsudevākhyam api atītaḥ | atha nārāyaṇaḥ so'ham gurus tv evaṁ vicintya
iti brahmāṇam upadiśati ||116||

--o)0(o--

(96)

eko devaḥ sarva-bhūteṣu gūḍhaḥ
sarva-vyāpī sarva-bhūtāntarātmā |
karmādhyakṣaḥ sarva-bhūtādhivāsaḥ
sākṣī cetā kevalo nirguṇaś ca ||

viśveśvaraḥ (96): nanv ekasya katham anekātmatvam ity āśaṅkya tasyaiva tatra praviṣṭatvād
ity āha eko deva iti | eka eva sarva-bhūteṣu gūḍhaḥ anupraviṣṭaḥ tat sṛṣṭvā tad evānupraviśat
iti śruteḥ | pradīpādivad deśāntarād āgatya praveśaṁ vārayati sarvavyāpīti | ākāśādityatvaṁ
vārayati sarvabhūtādhivāsa iti | sarvabhūtānām adhivāso'dhiṣṭhānaṁ sa eva kartā sa eva ca
upādānaṁ ity arthaḥ | pariṇāmitayopādānatvaṁ vārayati karmādhyakṣa iti |
karmaphaladātety arthaḥ | naiyāyikamateśvaratulyatvaṁ vārayati sarvabhūteṣu |
sarvabhūtānām śāvakādīnām api antarātmā ity arthaḥ | avidyātulyatvaṁ vārayati sākṣīti |
īkṣaṇamātreṇaiva kartety arthaḥ | jñānavatvabhramaṁ vārayati cetā iti | citsvarūpa ity arthaḥ |
nanu jñāna-svarūpaś ced ātmā tadā jñānasya viśaya-sambandhe saty evodayān mokṣadaśāyām
ātmarūpaṁ caitanyaṁ na syād ity āśaṅkyāha kevala iti | viśayādibhir anapekṣo nitya-
caitanyaṁ ity arthaḥ | na cātmani sṛṣṭyādi-śaktīnām svābhāvikatvaṁ cet tadā mokṣa-
daśāyām api sṛṣṭer aparihāryatvād anirmokṣa-prasaṅga ity āha nirguṇaś ceti | sa śabdaḥ sarva-
viśeṣaṇaiḥ samuccayārthaḥ |

uttara-tāpanī

brahmopaniṣad-yogī (65): ekasyaivam katham anekatvam syād ity āśaṅkya tasyaiva svājñadṛṣṭyā sarvatra praviṣṭavat bhānād ity āha eka iti | ayam mantraḥ śvetāśvataropaniṣadi padaśo vyākhyātaḥ |

śrī-jīvaḥ (99) prabodhānandaḥ (117): atha śrī-nārāyaṇaḥ so'ham gurus tv evam cintya iti brahmāṇam upadiśati eka iti | eka eva sarva-bhūteṣu gūḍhaḥ anupraviṣṭo'ham¹ | [tat sṛṣṭvā tad evānupraviśat](#) [taitt.u. 2.6.2] iti śruteḥ | [J only] mukhyaṁ praveśam vārayati sarva-vyāpīti | ākāśādi-tulyatvam vārayati [Both] sarva-bhūtāntarātmeti | mīmāṃsaka-mataṁ vārayati karmādhyakṣa iti [phalam ata upapatter](#) [Vs. 3.2.39] iti nyāyena | naiyāyika-mateśvara-tulyatvam vārayati sarva-bhūtādhivāsa iti | sarva-bhūtānām adhivāso'dhiṣṭhānam sa eva kartā sa evopādānam ity arthaḥ | [J only] [prakṛtiś ca pratijñā-dṛṣṭāntānuparodhād](#) [Vs. 1.4.24] iti nyāyena | [Both] pariṇāmitayopādānatvam vārayati [sākṣīti nirvikāra ity arthaḥ](#) | [śrutes tu śabda-mūlatvād](#) [Vs. 2.1.28] iti nyāyena | cid-rūpatve'pi svasya cic-chaktitvam darśayati cetā iti | [sarva-dhātubhyo'sir](#) iti karṭṛ-pratyāyāt | tādrśatvam ca [ikṣater nāśabdām](#) [Vs. 1.1.5] iti nyāyena | śaktimattvasya svābhāvikatvam darśayati [kevala](#) iti [prakāśāśrayavad vā tejastvāt](#) [Vs. 3.2.29] iti nyāyena |

[na tasya kāryam karaṇam ca vidyate](#)
[na tatsamaś cābhyadhikaś ca dṛṣyate](#)
[parāsyā śaktir vividhaiva śrūyate](#)
[svābhāvīkī jñānabalakriyā ca ||](#) iti śruteḥ |

tasyāḥ śakteḥ svābhāvikatvam evopapādayati [nirguṇaś](#) ceti | guṇā atra sattvādayas tat-prerakatvād iti bhāvaḥ |

(97)

**rudrāya namaḥ | ādityāya namaḥ | vināyakāya namaḥ | sūryāya
namaḥ | vidyāyai namaḥ | indrāya namaḥ | agnaye namaḥ | yamāya
namaḥ | nirṛtaye namaḥ | vāyave namaḥ | kuberāya namaḥ |
īśānāya namaḥ | brahmaṇe namaḥ | sarvebhyo devebhyo namaḥ |**

viśveśvaraḥ (97): katham rudrā yajantīty asyottaram āha—rudrāya īśvarāya iti mantreṇa ekādaśa-rudrā yajantīty arthaḥ | mānavāḥ katham yajantīty asyottaram āha ādityāya namaḥ iti | ādityāya viṣṇave namaḥ | evam sarvatra namo'nasyaiva mantratvam bodhyam | katham dvādaśādityā yajantīty asyottaram āha sūryāya nama iti | sūte sarva-prapañcam iti sūryaḥ jyotiḥ-svarūpaḥ paramātmā ity arthaḥ | anena mantreṇādityā yajantīty arthaḥ | katham devā yajantīty asyottaram āha indrāya namaḥ | agnaye namaḥ | nirṛtaye namaḥ | varuṇāya namaḥ |

¹ aham only in P.

uttara-tāpanī

vāyave namaḥ | kuberāya namaḥ | īśānāya namaḥ | brahmaṇe namaḥ | sarvebhyo devebhyo
nama iti | sarvebhyo vasu-gandharvāpsaraḥ kinnara-prabhṛtibhyo nama ity arthaḥ |

brahmopaniṣad-yogī (66): katham rudrā yajantīty asyottaram āha—rudrāyeti | kṛṣṇākhyam
brahma svājñā-drṣṭyā svāvidyā-pada-tat-kārya-tat-pravibhakta-dvādaśa-mūrty-ātmanā sthitam
svājñā-drṣṭyā tat-sarvāpavādādhikaraṇatayā bhātam paramārtha-drṣṭyā tu svājñādi-drṣṭi-mohe
saty asati niṣpratīyogika-brahma-mātram avaśīsyate iti phalito'rthaḥ ||

śrī-jīvaḥ (100); prabodhānandaḥ (118): atha tad-vibhūtir api namasyatvenopadiśati
rudrāyety ādi pañcadaśabhir mantraiḥ ||

--o)0(o--

(98)

**dattvā stutiṃ puṇyatamām brahmaṇe sva-svarūpiṇe |
kartṛtvam sarva-bhūtānām antardhāne babhūva saḥ ||**

viśveśvaraḥ (98): tad evam brahma-saṁvādena gāndharvī-praśnottaram nirūpyāya kaṇṭhato
muni-gāndharvī-praśnottaram avatārayati—dattvā stutiṃ iti | sa viṣṇuḥ sva-svarūpiṇe sva-
mūrtaye brahmaṇe puṇyatamām prāg uktaṃ stutiṃ dattvā tathā sarva-lokānām kartṛtvam
kartṛ-sāmarthyam brahmaṇe dattvā antardhāne babhūva adṛśyo babhūva ||

brahmopaniṣad-yogī (67): munir gāndharvī-praśnottaram avatārayati—dattveti | so'yaṃ
bhagavān nārāyaṇo brahmaṇe sva-putrāya prāg uktaṃ puṇyatamām stutiṃ sarva-loka-sṛṣṭi-
kartṛtvam ca dattvā antardhāne adṛśyo babhūva ||

śrī-jīvaḥ (101); prabodhānandaḥ (119): upasaṁharati dattveti | tad evam puṇyatamām
stutiṃ sarva-bhūtānām kartṛtvam ca dattvā antarhitavān ity arthaḥ | svasya svarūpam
āviṣṭatayā vidyate yasmin tasmai ||

--o)0(o--

(99)

**brahmaṇe brahma-putrebhyo nāradāc ca yathā-śrutam |
tathā proktas tu gāndharvi gacchadhvam svālayāntikam || iti ||**

viśveśvaraḥ (99): mayā cedam tat-sampradāyo yathā śrutam yuṣmān prati tathā proktam ity
āha—brahmaṇe brahma-putrebhya iti | he gāndharvi mayā idam brahma-putrebhyo nāradāt
yathā śrutam tathā mayā yuṣmān prati proktam | he gāndharvi sarvā yūyam svālayāntikam

uttara-tāpanī

svāśrama-deśam prati gacchadhvam | ādyam brahmaṇe iti padam pūrva-śloke yojanam |
nāradāya ity atra pañcamyāḥ supām sulug iti sūtreṇa ḍadeśaḥ | ādyam tathā iti padam yathā
ity arthe ||

bhava-santāpa-santāna-śātinī tāpinī śrutih |
tad-artha-bodhinī ṭikā janārdana-vinirmitā ||

brahmopaniṣad-yogī (68): mayā cedam tat-sampradāyato yathā śrutam yuṣmān prati proktam
ity āha—brahmaṇe iti | he gāndharvi idam śāstram ādau nārāyaṇena sva-putrāya brahmaṇa
uktam | brahmaṇa tu sva-putrebhyaḥ sanakādibhyo nāradādibhyaś ca pratipāditam | mayaitat
sanakādibhyo nāradāc śrutam tathā mayedam yuṣmān prati proktam | he gāndharvī-
pramukhāḥ sarvā yūyam svālayāntikam svāśraya-pradeśam prati gacchadhvam | iti-śabdo
gopālottara-tāpany-upaniṣat-samāpty-arthaḥ ||

śrī-vāsudevendra-śiṣyopaniṣad-brahma-yoginā |
gopāla-tāpanī-vyākhyā likhitā kṛṣṇa-gocarā ||
gopāla-tāpanī-vyākhyā dvāvimsādhi-śata-trayam ||

śrī-jīvaḥ (102) prabodhānandaḥ (120): atha durvāsāḥ svopadeśa-prāmāṇyāya sva-
sampradāyam āha—brahmaṇa iti | [J only] nāradety akārāntaḥ pāṭhaḥ pañcamyām
chāndasaḥ—supām sulug pūrva-savarṇaccheṣādādyāṣājālah [pāṇ 7.1.39] iti ḍyādeśaḥ | ādyam
tatheti padam yathety arthe uttaram tu svārthe eveti | [Both] brahmaṇaḥ sakāśād brahma-
putraiḥ śrutam tebhyo nāradena | tasmāc ca mayā | mataś ca tvayety arthaḥ |
svālayasyāntikam, na tu svālayam eveti | śrī-kṛṣṇa-go-cāraṇa-prasaṅge¹ vanāgamanam
abhipreyate ||

gāndharvī-vara-gāndharva gandha-bandhura-śarmaṇe |
vṛndāvanāvanī-vṛnda-nandine nandatān manaḥ ||

[J only]

viśveśvaraka-janārdana-bhaṭṭābhyām vaidikācāryābhyām |
tadvat prabodha-yatinā likhitam citram atra tāratamyena ||

śrī-sanātana-rūpasya caraṇābja-sudhepsunā |
pūritā ṭippanī ceyam jīvena sukhābodhinī ||

[P. only]

gopāla-tāpanī ṭikā prabodha-svāminā kṛtā |
rāmabhadra-pater eṣā bhakti-mukti-prakāśikā |
nārāyaṇa hare rāma kṛṣṇa viṣṇo janārdana |
govinda mādhanānta vāsudeva namo'stu te || śrī-kṛṣṇa |

¹ J. has śrī-kṛṣṇa-sanātha-vanāgamanam.

uttara-tāpanī